

Prilog pitanju o položaju radničkog saveta u društvenopolitičkim i proizvodnim odnosima

Zoran Vidaković

1. Postavljanje pitanja

U ovom prilogu raspravljamo o genezi socijalističkih društvenih odnosa u krilu radničkog samoupravljanja u našem društvu i o protivrečnostima koje su imanentne nastajanju tih odnosa u datim društvenim uslovima.¹⁾ Glavni deo rasprave odnosi se na r a n u f a z u u razvitku radničkog samoupravljanja, koja je prethodila savremenoj, višoj razvojnoj fazi.²⁾ U ranoj fazi izražene su unutrašnje protivrečnosti radničkog samoupravljanja na neposrednije evidentan način. Kasnije su narasle tendencije prevladavanja tih protivrečnosti, pa se ove danas javljaju u manje prozirnom vidu, donekle skrivene iza razvijenijih društvenih formi.³⁾ U drugom smislu, ograničavamo se na ć e l i j s k e d r u

1) U ovom radu korišćeni su rezultati prvih empirijskih istraživanja radničkog samoupravljanja u našoj zemlji, koja su u toku poslednjih šest godina ostvarile istraživačke organizacije u Beogradu, Ljubljani, Sarajevu i Zagrebu. Naročito su korišćeni rezultati neposrednog posmatranja koje je autor vršio od 1955—1958. godine u jednom rudarsko-metalurškom kombinatu, i od 1960—1964. godine u jednoj fabrici celuloze i papira, a povereno i u drugim preduzećima, kao i empirijska istraživanja Instituta društvenih nauka iz Beograda i Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova iz Zagreba u kojima je autor sudelovao. Rezultati tih empirijskih istraživanja objavljeni su u radovima: Zoran Vidaković UREĐENJE ODNOSA U PREDUZEĆU SAMOUPRAVNIM NORMAMA, izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd, 1961; Vojin Hadžistević ODNOSI PROIZVODNJE I RASPODELE I PRAVILNICI PREDUZEĆA, izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd, 1961; Vojin Hadžistević i dr. TENDENCIJE I PRAKSA NEPOSREDNOG UPRAVLJANJA RADNIKA U EKONOMSKIM JEDINICAMA, izdanje Visoke škole političkih nauka i Instituta društvenih nauka, Beograd, 1963. i dr. Ograničeni obim ovog priloga nije dopuštao da se empirijski izvori iscrpnije prikažu.

2) Periodizaciju na ranu i savremenu, višu razvojnu fazu radničkog samoupravljanja zasnivamo, pored ostalog, na sledećim kriterijumima: 1) u ranoj fazi društvenoekonomske odnose određuju kategorije dobiti i plate, a u savremenoj fazi ti odnosi se zasnivaju na dohotku i samostalnijem odlučivanju organa samoupravljanja o raspodeli dohotka; 2) u ranoj fazi javljaju se, uglavnom, oblici posrednog radničkog upravljanja, a u višoj razvojnoj fazi nastaje i razvija se neposredno samoupravljanje; 3) u ranoj fazi o konkretnom položaju individualnog radnika u preduzeću (o radnim odnosima) odlučuju pretežno rukovodioci i »uprava« preduzeća, a u savremenoj fazi ostvaruje se neposredno odlučivanje radnih zajednica i njihovih predstavničkih organa o međusobnim odnosima članova radne zajednice. Rana faza ispunjava, približno, prvu deceniju radničkog samoupravljanja. Obeležja više razvojne faze nisu se ispoljila jednovremeno u svim preduzećima. — U ovom prilogu u celini biće dati iscrpniji empirijski, kao i teorijski kriterijumi za ovu periodizaciju.

3) Kao što su, u istraživanju svih prirodnih i društvenih pojava, viši razvojni oblici pojava ključ za razumevanje nižih oblika, tako i savremeni razvitak omogućuje dublje razumevanje rane faze radničkog samoupravljanja. Objašnjavanju rane faze pristupamo na temelju saznanja o savremenim razvojnim tendencijama, da bi u njoj razotkrili elementarne pojave oblike odnosa koji kasnije postaju složeniji i manje prozirni.

štvene procese, na društvenopolitičke i proizvodne odnose u preduzećima. Čelijski i globalni društveni procesi uzajamno su uslovljeni, pa se prvi ne mogu razumeti bez drugih. Ali da bi u okviru ovog priloga mogli bliže da razmotrimo zbivanja u čelijama društvene proizvodnje, polazićemo od najopštijih stavova o odnosima i procesima u društvenoj celini, ne upuštajući se u njihovo iscrpnije tumačenje. Na tako ograničenom polju posmatranja javlja se radnički savet kao glavna figura u procesu menjanja društveno-političkih i proizvodnih odnosa.

Predmet koji raspravljamo u sklopu je opštijeg pitanja o odnosu između političkog i ekonomskog otuđenja, odnosno dezalijenacije u sferi politike i u sferi proizvodnih odnosa. Teorijsku premisu zasnivamo, pre svega, na Marksovoj misli iz »Ekonomsko-filozofskih manuskripata« da je »... celokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropски odnosi samo su modifikacije i konsekvencije tog odnosa.«⁴⁾ Politička dezalijenacija — ukidanje vladavine ljudima uslovljeno je oslobođenjem čoveka kao radnika, tačnije, kao subjekta proizvodne delatnosti. Istorijski, političko otuđenje sledilo je nakon otuđenja rada i iz njega proizlazilo. U savremenom procesu oslobođenja čoveka i društva dolazi donekle do obratnog toka. Neophodno je da radnička klasa započne samooslobođenje najpre u političkoj sferi, gde je neslobodna uopštena i institucionalizovana radi učvršćenja, održanja i reprodukcije radnog ropstva.⁵⁾ Dok se ne ostvari bar pretežna politička dominacija radničke klase ne može se zahvatiti koren celokupne neslobode, koji se nalazi u sferi proizvodnje i proizvodnih odnosa. Od revolucionarnih političkih akata, pomoću političke delatnosti i organizacije,⁶⁾ radnička klasa prelazi na iskorenjivanje ekonomskih i kulturnih uslova otuđenja rada, ka potpunom oslobođenju čoveka i društva. Radničko samoupravljanje, u toku dugog perioda svog nastajanja i razvitka, jeste upravo takav prelaz od ostvarivanja početnih ka realizaciji daljih revolucionarnih ciljeva radničke klase.

Radničko samoupravljanje proizilazi iz revolucionarne političke delatnosti radničke klase, i najpre se javlja kao viši razvojni oblik te delatnosti, kao ostvarena politička samoorganizacija klase,⁷⁾ u organskoj vezi sa drugim oblicima njene političke delatnosti: njenom državom, avangardnom političkom organizacijom, sindikatima i dr. Karakteristika i vrednost te političke samoorganizacije radničke klase leži naročito u tome što se javlja u sferi iz koje politički ujedinjeni radnici mogu neposrednije i samodelatno uticati na razvijanje proizvodnih snaga i menjanje proizvodnih odnosa.

Nastalo u posebnoj sferi društveno-političkih odnosa, radničko samoupravljanje se iz tog izvorišta postepeno prevodi u sferu proizvodnih odnosa,⁸⁾ raz-

4) Marks i Engels RANI RADOVI, Zagreb, 1961, str. 220.

5) »Iz odnosa otuđenog rada prema privatnom vlasništvu sledi... da se emancipacija društva od privatnog vlasništva itd., od ropstva izražava u političkom obliku emancipacije radnika...« (Marks, na istom mestu, str. 220).

6) Politička revolucionarna delatnost radnika — pre, za vreme i nakon osvajanja političke vlasti — mogla bi se retirirati i kao zametak samodelatnosti slobodnih ljudi, jer njome radnička klasa negira najamni rad i celokupno otuđeno upravljanje, i vladanje ljudima, i pomoću nje konstituiše uslove za ostvarivanje samodelatnosti slobodnih ljudi. U radničkom samoupravljanju politička revolucionarna delatnost radnika direktno prerasta u samodelatnost slobodnih ljudi.

7) Izraz »politička samoorganizacija radničke klase« upotrebljavamo uslovno, da bi označili radničko samoupravljanje kao sferu politike, u kojoj je — za razliku od drugih: političke vlasti, avangardne političke organizacije — celokupna klasa organizovana u vršenju političke delatnosti i to na način koji omogućuje postepeno pretvaranje individualnog radnika u aktivnog i samostalnog subjekta te delatnosti. Kao što se, u toku razvitka radničkog samoupravljanja, politička delatnost radnika pretvara u samodelatnost slobodnih ljudi, tako na bazi političke samoorganizacije radničke klase nastaje i asocijacija slobodnih ljudi.

8) Definicije pojma proizvodnih odnosa često i same održavaju te odnose u klasnom društvu. Po jednoj od tih definicija, proizvodni odnosi obuhvataju jedinstvo svih odnosa »u koje ljudi stupaju povodom sredstava za proizvodnju, zatim odnose među neposrednim proizvođačima u svakom u društvu osamostaljenom procesu proizvodnje, odnose

vija i produbljuje u toj sferi, ali u početku još ne predstavlja određujući proizvodni odnos, već samo određujući politički faktor⁹⁾ menjanja proizvodnih odnosa. Naspram radničkog samoupravljanja u sferi proizvodnih odnosa stoje elementi otuđene proizvodne delatnosti ljudi (reliktna najamnog rada i najamnih odnosa).¹⁰⁾ Samoupravljanje se ostvaruje potiskivanjem i eliminsanjem tih relikata.

Dihotomija društveno-političkih i proizvodnih odnosa u razvitku radničkog samoupravljanja, sukob samoupravljanja sa reliktima najamnog rada i najamnih odnosa, izražava jednu od osnovnih protivrečnosti u ostvarivanju istorijske uloge radničke klase, koja kao klasa nastupa radi ukidanja svog klasnog položaja i klasne strukture društva uopšte, a pri tome je ograničavana i ometana upravo svojim klasnim položajem koji ne može namah da preskoči. Ta protivrečnost ujedno je i pokretač nastajanja i razvitka slobodne samodelatnosti udruženih ljudi, tj. samoupravljanja ostvarenog u sferi proizvodnih i svih društvenih odnosa i delatnosti. Dijalektika tog procesa ima dve strane. 1) Revolucionarna delatnost u političkoj sferi omogućuje i pokreće radikalno menjanje delatnosti i odnosa u proizvodnoj sferi. 2) Reprodukција nekih strana najamnog rada i odnosa u proizvodnoj sferi ograničava revolucionarnu delatnost politički ujedinjenih radnika, i obnavlja elemente političkog otuđenja u krilu radničkog samoupravljanja. — Ako revolucionarne snage radničke klase posustaju, ako zakašnjavaju ili podbacuju u pogledu radikalnog menjanja proizvodnih odnosa i delatnosti, dolazi do prolaznih, opštih ili lokalnih degene-

među upravljačima i neposrednim proizvođačima, odnose među proizvođačima različitih u društvu osamostavljenih proizvođačkih individuuma i odnose prisvajanja, u kojima je izražena sama svrha materijalne proizvodnje» (M. M. Korać POJAM ODNOSA PROIZVODNJE, teorijsko kritička analiza, izdanje »Nolit«, Beograd, str. 101—102). Za analizu asocijacije slobodnih ljudi, koja nastaje razvitkom samoupravljanja, potrebna je definicija pojma proizvodnih odnosa oslobođena specifičnih obeležja proizvodnih odnosa u klasnom društvu, kao što je dualitet upravljača i neposrednih proizvođača.

9) U ovom prilogu ne izlaže se, eksplicitno i iscrpno, shvatanje autora o političkom fenomenu u društvu, o pojmu političke djelatnosti i političkih odnosa, mada je to shvatanje vidljivo iz date analize odnosa i procesa radničkog samoupravljanja. Autor polazi od kategorijalne analize tih fenomena date u radovima prof. J. Đorđevića na bazi stavova klasika naučnog socijalizma. Politika je, prema toj analizi, pojava klasnog društva, »nužnost i ograničenost« tog društva, »dinamična, organizaciona i usmeravajuća snaga klasnog društva koje se nalazi u stalnom procesu klasnih borbi, smenjivanja klasa, supostavljanja, transformacija i menjanja vlasti i vraćanja čoveku mogućnosti, uslova i svesti da sam, i zajedno sa drugima, upravlja svojim poslovima bez posredništva...«. »Obuhvatajući vlast i kao odnos i kao strukturu, fenomen politike pokriva i složeni proces organskih odnosa i protivrečnosti između vlasti i društva, kao i sve organizovane i spontane oblike koji se iz toga javljaju. Politički domen su i oni društveno-politički procesi u kojima se manifestuje delimično ili potpuno slobodna aktivnost čoveka, a time i sam proces podruštvljavanja politike — dok je ona njegov opšti okvir« (J. Đorđević OSNOVNA PITANJA POLITIČKIH NAUKA, izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1961, str. 52). Iz kategorijalne analize ovih fenomena proizlazi, po shvatanju autora ovog priloga, da je politička komponenta samoupravljanja poslednji istorijski vid ispoljavanja političkog fenomena u društvu, i ujedno njegovog ukidanja u samodelatnosti i asocijaciji slobodnih ljudi. Politika kao delatnost usmeravanja društvenih delatnosti i uređivanje društvenih procesa, kojoj je — usled društvenih protivrečnosti nerazrešivih putem samodelatnosti ujedinjenih ljudi — svojstveno usmeravanje i uređivanje posredstvom klasa i njihovih organa, osamostaljene vlasti i podvlašćivanja ljudi, ukida se u samodelatnosti i asocijaciji, jer koordinacija društvenih delatnosti i uređivanje odnosa među ljudima postaje integralni sastavni deo samodelatnosti slobodnih ljudi, koji se ni po svojim nosiocima niti po sadržini i karakteru ne razlikuje od ukupne slobodne i svestrane delatnosti čoveka. Potpuno podruštvljena »politika« je imanentni sastojak delatnosti »društvenog pojedinca« koji je ovladao silama prirode i svojim sopstvenim, i zato ne predstavlja posebnu delatnost, odnos i proces — to je ukinuta politika. U ovom prilogu pratimo neke strane procesa podruštvljavanja, tj. ukidanja politike, u vezi sa nastajanjem proizvodne samodelatnosti i neposredne udruženosti proizvođača, u krilu radničkog samoupravljanja.

10) Pod reliktima najamnog rada i najamnih odnosa podrazumevamo sva obeležja klasnog položaja radnika, nastala u istoriji klasnih društava i potpuno izražena u kapitalističkoj društvenoj formaciji, koja preostaju i postepeno iščezavaju u društvu prelaznog perioda, a konačno bivaju ukinuta u samodelatnosti i asocijaciji slobodnih ljudi. Ova obeležja odnose se na: (a) opšti položaj radnika u društvu, tj. njihovo mesto u celini proizvodnih,

rativnih pojava u radničkom samoupravljanju, do jače rezistencije relikata najamnog rada i najamnih odnosa, koji se vezuju naročito za birokratski i tehnokratski fenomen.¹¹⁾

Razrešavanje tih protivrečnosti predpostavlja radikalni preobražaj i političke i proizvodne sfere društvenih odnosa. Društveni odnosi zasnivaju se stvarnim ujedinjavanjem »društvenih pojedinaca« koji su prisvojili celinu razvijenih proizvodnih snaga.¹²⁾ Takvo ujedinjavanje znači i ukinanje posredovanja među ljudima, odnosno posredovanja proizvodnih snaga¹³⁾ i proizvoda ljudima, od strane otuđenih sila koje održavaju »iluzornu zajednicu«: države, kapitala kao upravljača društvenim procesom rada, kapitalu potčinjenih organizatora društvenih delatnosti i agenata duhovne snage proizvodnje koja je rastavljena od rada.¹⁴⁾ U tom procesu, međutim, posredovanje među ljudima i posredovanje otuđenih proizvodnih snaga i proizvoda ljudima ne preostaje odmah. Da bi posredovanje bilo ukinuto, u ulogu posrednika stupaju revolucionarne snage: radnička klasa, njena politička organizacija, ta klasa konstituisana u državu i njeni politički organi, i najzad: ta klasa konstituisana u političku samoorganizaciju, u sistem radničkog samoupravljanja.

političkih, spoznajnih i svih kulturnih delatnosti, i u celokupnosti društvenih veza i odnosa; (b) njihov odnos prema sredstvima za proizvodnju i prema »duhovnoj snazi proizvodnje«; (c) njihovu ulogu u društvenoj organizaciji rada, naročito obzirom na društvenu podelu proizvodne delatnosti nastalu u klasnim društvima — »društvenu podelu rada« (umni i fizički rad, organizatorska i izvršna delatnost, stvaralačka i reproduktivna delatnost lišena kreativne sadržine, i odatle izvedene dalje podelu rada); i (d) njihov odnos prema proizvodima rada, tj. način i obim privravanja društvenog bogatstva koji determiniše razvitak i zadovoljenje potreba kao i razvitak i ispoljavanje sposobnosti radnika. (O tome naročito: V. Hadžistević MENJANJE KLASNOG POLOŽAJA RADNIČKE KLASNE JUGOSLAVIJE, u časopisu »Socijalizam« br. 5—6 iz 1963). Kako je najamni rad poslednji istorijski oblik otuđenja rada (potpuno dovršeno otuđenje), relikti najamnog rada u društvu prelaznog perioda podudaraju se sa celokupnim preostalim otuđenjem rada. U ovom prilogu nije data iscrpna i sistematska analiza tih relikata, već je ukazano samo na neke strane preostalog otuđenja rada u toku analize unutrašnjih protivrečnosti radničkog samoupravljanja.

11) Birokratski i tehnokratski fenomen, po shvatanju autora ovog priloga, javlja se u društvu prelaznog perioda, a posebno i u sklopu radničkog i društvenog samoupravljanja, u vezi sa reliktima najamnog rada i najamnih odnosa i njihovim odrazom u političkoj sferi društva. Ti fenomeni nastaju usled posredovanja radničkoj klasi i celokupnom društvu u vršenju onih funkcija (upravljanja proizvodnjom i svim društvenim delatnostima i uređivanja društvenih odnosa) koje čovek i društvo još nisu ostvarili kao samodelatnost u asocijaciji. Ali ovi fenomeni se ne mogu poistovetiti sa tim posredovanjem u celini i u suštini, jer posredovanje vrši revolucionarna klasa i njeni organi, izvorno revolucionarni i usmereni ka ukidanju uslova posredovanja i samog posredovanja. Zato ti organi, njihove funkcije, i društvene grupe koje nastaju u tom procesu, imaju bitno drukčiji klasni položaj i karakter delatnosti u odnosu na birokratiju kao klasni odnos i socijalnu grupu koja posreduje u upravljanju i vladanju klasi vlasnika usled antagonizma između privatnog vlasništva i podružljene proizvodnje u razvijenom klasnom društvu. U sklopu radničkog i društvenog samoupravljanja ovi fenomeni postoje još samo kao tendencija da se učvrste, konzerviraju i reprodukuju neki elementi vlasničke funkcije i položaja njihovih nosilaca, koji se najpre nužno obavljaju u procesu posredovanja radničkoj klasi radi izvršavanja njenih revolucionarnih ciljeva. Ova tendencija javlja se usled nedovoljno razvijene spoznaje o objektivnim mogućnostima da se ostvare ti ciljevi, nedovoljne sposobnosti da se ti ciljevi ostvaruju, i naročito, usled nastajanja posebnih interesa onih koji posreduju u ostvarivanju tih ciljeva da se njihova uloga i njihov društveni položaj trajnije obavljaju. Rekonosciranje birokratskih i tehnokratskih tendencija u sklopu radničkog samoupravljanja zahteva minucioznu analizu objektivnih mogućnosti oslobođenja društvene svesti, interesa i delatnosti pojedinih društvenih grupa itd. — a takva analiza prelazi okvire ovog priloga. Zato svesno izbegavamo upotrebu tih kategorija u našoj analizi, u kojoj su dati samo neki elementi za utvrđivanje i objašnjenje fenomena birokratije i tehnokratije u razvitku radničkog samoupravljanja.

12) Izraz »društveni pojedinac« (možda bi bio verniji prevod: »podružljeni čovek«) upotrebljava Marks da označi svestrano razvijenu ličnost koja ostvaruje samodelatnost u asocijaciji zahvaljujući tome što je u zajednici prisvojila celokupnost proizvodnih snaga i ovladala celokupnošću društvenih odnosa. (Marks: IZ NEOBJAVLJENIH RUKOPISA, »Boljševik«, br. 11-12 iz 1939, Moskva, str. 62; u vezi sa stavovima iz: Marks i Engels, NEMACKA IDEOLOGIJA, izdanje »Kulture«, Beograd, 1964, str. 73 i dr.). Takva ličnost nastaje na bazi privravanja razvijenih proizvodnih snaga, koje karakteriše sposobnost ljudi da podmetnu prirodni proces, koji se pretvorio u industrijski, kao sredstvo između sebe i neorganske materije kojom su

Mada i same ne mogu mimoići ulogu posrednika, ove revolucionarne snage deluju radi ukidanja svakog posredovanja. U tom procesu izlazi pojedinac, sad u svojstvu radnika-upravljača,¹⁵⁾ postepeno iz situacije »klasne individue«,¹⁶⁾ kojoj je neophodno posredovanje u političkoj i proizvodnoj sferi, i pretvara se u »ličnu individuu«¹⁶⁾ koja se slobodno udružuje u samodelatnosti.

U »Nemačkoj ideologiji« pišu Marks i Engels: »... zajednički odnos, u koji su stupale individue ma koje klase i koji je bio uslovljen njihovim zajedničkim interesom protivu izvesne druge klase, beše uvek takva zajednica kojoj su individue pripadale samo kao prosečne individue, samo ako su živele pod uslovima egzistencije svoje klase, odnos u kojem se one nalaze ne kao individue, već kao članovi klase. Naprotiv, u zajednici revolucionarnih proletera, koji uzimaju pod svoj nadzor životne uslove svoje i svih članova društva, upravo je obratno; u toj zajednici učestvuju individue kao individue. Baš je to ujedinjavanje individua... koje daje uslove slobodnog razvitka i kretanja individua pod njihovom kontrolom, uslove koji behu dosad prepušteni slučaju i koji se behu osamostalili prema pojedinačnim individuama upravo njihovim podvajanjem kao individua, njihovim nužnim ujedinjavanjem koje beše stvoreno podelom rada, a njihovom razjedinjenošću postalo za njih tuđa veza...«¹⁷⁾ A to se ostvaruje, kako Marks i Engels na jednom drugom mestu u istom delu kažu, time što »proletarijat briše sve što mu je još ostalo od njegovog dosadašnjeg društvenog položaja«¹⁸⁾ »Tek se na ovom stupnju samodelatnost sa materijalnim životom poklapa, što odgovara razvitku individua u celovite individue i brisanju svake prirodne poniklosti; i isto tako tada odgovaraju jedno drugom preokretanje rada u samodelatnost i preokretanje dosad uslovljenog opštenja u opštenje individua kao takvih«¹⁹⁾ Radničko samoupravljanje u našem društvu još nije dostiglo taj stupanj, ni u savremenoj a pogotovo ne u

vladali (Marks, na istom mestu); dakle, pretvaranje nauke u glavnu i neposrednu proizvodnu snagu i oslobođenje čoveka onih delatnosti, u kojima se javljao kao »dresirana prirodna snaga«. Radničko samoupravljanje se javlja kao društveni odnos povoljan za razvitak takvih proizvodnih snaga, i jedini društveni odnos u kojem takve proizvodne snage mogu biti prisvojene od strane pojedinaca. Dok se to ne ostvari, pojedinac još nije podružtvljeni čovek, mada u svojim odnosima i delatnostima anticipira mnoge strane društvenih odnosa i delatnosti takvog čoveka. Okviri ovog priloga ne dozvoljavaju da se u analizu uvede ta, inače bitna komponenta razvitka radničkog samoupravljanja.

13) Pod »posredovanjem proizvodnih snaga« podrazumevamo ne samo posredovanje sredstava za proizvodnju, već i posredovanje radniku »duhovne snage proizvodnje«, nauke i naučno-tehničke baze proizvodne delatnosti, koju je, podređujući sebi nauku, kapital rastavio od rada a koja u savremenom razvijenom društvu postaje neposredna i glavna proizvodna snaga (naročito u automatizaciji materijalnih procesa na bazi naučnog upravljanja tim procesima). »Ovaj proces rastavljanja započinje u prostoj kooperaciji, gde kapitalista prema pojedinačnim radnicima predstavlja jedinstvo i volju društvenog radnog tela; razvija se dalje u manufakturi, koja obogaljuje radnika u delimičnog radnika, a završava se u krupnoj industriji, koja nauku odvaja od rada kao nezavisnu potencu proizvodnje i nateruje je u službu kapitala« (Marks, KAPITAL, I, izdanje »Kulture«, Beograd, 1947, str. 290).

14) »Agenti duhovne snage proizvodnje« su nosioci primene nauke u proizvodnji i svim društvenim delatnostima, koji su relativno rastavljeni od radnika lišenih te snage u kapitalističkom društvu, a u društvu prelaznog perioda se postepeno sjedinjuju i poistovećuju sa radnicima kao što i nauka prestaje da bude »nezavisna potenca proizvodnje« i spaja se sa oslobođenim radom u samodelatnosti slobodnih ljudi. Relativna razdvojenost nauke i nosilaca njene primene od rada i radnika, ostaje u razvitku radničkog samoupravljanja kao jedan od relikata najamnog rada, i kao takva je izvor i uporište birokratskog i tehnokratskog fenomena.

15) »Radnik—upravljač« je član radničke klase u višoj razvojnoj fazi prevladavanja njenog klasnog položaja, kad se nasuprot preostalim elemenata najamnog rada javljaju i razvijaju elementi proizvodne i svestrane samodelatnosti radnika i njihovog neposrednog proizvodnog i svestranog udruživanja. Radnik—upravljač je neposredni prethodnik »društvenog pojedinca«, slobodne ličnosti. Po našem mišljenju, o radniku—upravljaču možemo govoriti tek kad radničko samoupravljanje počinje dublje prodirati u sferu proizvodnih odnosa, i u neposrednom samoupravljanju ostvari zametke samodelatnosti.

16) Marks i Engels, NEMACKA IDEOLOGIJA, str. 83.

17) Marks i Engels, na istom mestu, str. 82.

18) Marks i Engels, na istom mestu, str. 74.

19) Marks i Engels, na istom mestu, str. 74.

ranog fazi razvitka. Pojedinci se još javljaju i kao klasne individue, ostvaruju svoje interese i ciljeve posredstvom klase, njene političke delatnosti, njene države, organa samoupravljanja, organa koji izvršavaju političke odluke i onih koji neposredno rukovode procesom rada i dr. Posredovanje je nužno usled toga što radnička klasa nije uklopila sve komponente svog klasnog položaja (ograničenost delatnosti i materijalnog života uopšte, ograničeni razvitak individua, nerazvijena samodelatnost itd.) i da bi sva ta ograničenja uklonila. Dokle god je posredovanje nužno, s njim u vezi obnavljaju se i elementi političkog otuđenja. Nasuprot tome, u krilu radničkog samoupravljanja započinje direktno ujedinjavanje pojedinaca kao takvih, i ostvaruje se utoliko više ukoliko radnička klasa radikalnije briše sve što je preostalo od njenog ranijeg društvenog položaja. Sadržinu političke sfere radničkog samoupravljanja čini upravo takvo nužno posredovanje klase i njenih organa, i postepeno ukidanje tog posredovanja. Radnički saveti javljaju se kao organi klase koji preuzimaju deo nužnog posredovanja da bi ubrzali njegovo ukidanje. U tom smislu može se objasniti i evolucija radničkog samoupravljanja od pretežno posrednog radničkog upravljanja u njegovoj ranoj fazi, koje se većim delom iscrpljuje u političkoj sferi, ka sve neposrednijem samoupravljanju u višoj razvojnoj fazi, čije se težište prenosi u sferu proizvodnih odnosa, da bi se sa tim odnosima najzad poistovetilo i realizovalo u direktnom »opštenju individua kao takvih.«²⁰⁾

Polazeći od ovih teorijskih stavova, uopštićemo neke rezultate empirijskih istraživanja radničkog samoupravljanja u našem društvu, da bi razmotrili sledeća pitanja:

— Koja su obeležja radničkih saveta kao klasnih, političkih organa, i u kakve odnose stupaju u tom svojstvu sa drugim organima društvene proizvodnje i sa radnicima? U čemu se izražava kontinuitet revolucionarne političke delatnosti radničke klase? Čime se potvrđuje i objašnjava kvalitativan skok te delatnosti nakon stvaranja radničkih saveta?

— Koji elementi najamnog rada i najamnih odnosa postoje uporedo sa radničkim savetima u ranoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja? Kako radnički saveti deluju radi njihovog potiskivanja i ukidanja?

— Kakav je položaj radničkog saveta u proizvodnoj delatnosti i u proizvodnim odnosima? Kako proizvodni odnosi u ranoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja utiču na političku sferu samoupravljanja? U čemu se javljaju prolazne degenerativne pojave u toj sferi usled protivrečnosti između radničkog samoupravljanja i relikata najamnog rada i najamnih odnosa?

Nakon pregleda rane faze u razvitku radničkog samoupravljanja i analize protivrečnosti koje su se u toj fazi ispoljile, pokušaćemo da izvedemo neke važnije crte daljih razvojnih tendencija.

2. Radnički savet kao politički organ radničke klase za radikalno menjanje proizvodnih odnosa

U jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji javljaju se radnički pokreti nakon konstituisanja političke vlasti radničke klase. U međuvremenu, posredstvom te političke vlasti organizovano je upravljanje društvenom proizvodnjom i svim društvenim delatnostima. Društveni uslovi i istorijska situacija u kojoj je revolucija započela nisu posebno zahtevali i omogućavali da se ostvari ono što je Gramši predviđao za italijansku socijalističku revoluciju, — da se politička vlast radničke klase od početka razvija na temelju radničkog samoupravljanja.²¹⁾ Za vreme državnog upravljanja društvenim delatnostima,

20) Marks i Engels, na istom mestu, str. 74.

21) A. Gramši je pisao da je »fabrički savet obrazac proleTERSKE države. Svi problemi vezani za organizaciju proleTERSKE države vezani su za organizaciju saveta« (A. Gramši, IZABRANA DELA, izdanje »Kulture«, Beograd, 1959, str. 165). Na osnovu iskustava revolucionarnih organa

koje prethodi pojavi radničkih saveta, između radničke klase kao nosioca političke vlasti, i radnika kao izvršilaca proizvodne delatnosti, interpolira se hijerarhijski uređen sistem organa koji radničkoj klasi i njenim članovima posreduju u procesu upravljanja sredstvima za proizvodnju i raspodeli društvenog proizvoda, direktno rukovode procesom rada i uređuju proizvodne i druge društvene odnose. Mada u osnovi izvršavaju političke odluke radničke klase i ostvaruju njene revolucionarne ciljeve, ovi organi stiču relativnu samostalnost u odnosu na radničku klasu i preuzimaju na sebe znatan deo funkcija koje su pripadale vlasnicima sredstava za proizvodnju, i time uslovljen deo političke vladavine. Na strani radnika obnavljaju se mnogi elementi najamnog rada i najamnih odnosa, naročito usled nerazvijene materijalne osnove društvenih delatnosti, nerazvijene materijalne, duhovne i celokupne ljudske komponente proizvodnih snaga, potrebe da se pretežan deo viška proizvoda upotrebi za ubrzanu proširenu reprodukciju materijalne baze društvenih delatnosti, učesća radnika u društvenom proizvodu koji ekonomski ne prelazi nivo najamnine, i drugih poznatih uslova. Pošto je proizvodna delatnost radnika u tim uslovima ostala donekle u granicama najamnog rada,²²⁾ državno upravljanje društvenim radom najpre će se poslužiti istovrsnim organima za tehno-ekonomsko upravljanje, neposredno organizovanje rada i spajanje radnika među sobom i sa sredstvima za proizvodnju unutar ćelija društvene proizvodnje, kakve je u drukčijoj klasnoj strukturi stvorilo kapitalističko upravljanje društvenim radom. Ovi organi, kao ogranci političke vlasti, i kao naslednici nekih vlasničkih funkcija u proizvodnji, sudeluju u vršenju neposredne vlasti nad radnikom,²³⁾ koja ostaje nužna pri datim proizvodnim odnosima.

Radnički saveti nastaju kao izraz društveno-naučne svesti radničke klase i njenih idejnih i političkih predvodnika, na osnovu opštih i sopstvenih istorijskih iskustava, u težnji da se socijalistička revolucija dalje razvije pre svega na području proizvodnih odnosa. Međutim, tako ponikao radnički savet z a t i č e formiranu organizaciju društvene proizvodnje i rada i formirane proizvodne odnose u kojima su se zadržali elementi najamnog rada i najamnih odnosa. Radnički savet nije iznikao iz proizvodnih odnosa, već je instaliran kao politički organ radničke klase za menjanje tih odnosa. Kao klin zaseca u sistem organa, od njega bitno drukčijih, koji radničkoj klasi posreduju u procesu upravljanja. I mada time donekle narušava monolitnost tog sistema i predupređuje njegovo osamostaljenje u odnosu na radničku klasu, radnički savet ne može namah i radikalno da izmeni organizaciju društvene proizvodnje i rada i proizvodne odnose ni u društvenoj celini niti u ćelijama društvene pro-

---

sa klicama radničkog samoupravljanja u fabrikama Severne Italije, Gramši je pretpostavljao da »izgradnja komunističkih političkih sovjeta može istorijski da usledi tek posle procvata i prvog sređivanja fabričkih saveta. Fabrički savet i sistem fabričkih saveta isprobava i otkriva u prvoj instanci nove pozicije koje radnička klasa ima u oblasti proizvodnje, daje radničkoj klasi svest o sopstvenoj sadašnjoj vrednosti, o njenoj realnoj funkciji, odgovornosti, o njenoj budućnosti. Radnička klasa izvlači zaključke iz zbira iskustava koje ljudi lično stiču kao pojedinci, stiče psihologiju i karakter vladajuće klase i organizacije kao takve...« (na istom mestu, str. 171-172).

22) D o n k l e, jer se i pre pojave radničkih saveta revolucionarna delatnost radničke klase počinje ispoljavati u sferi proizvodnje (inicijativa radnika u proizvodnji, izmenjen stav prema svim faktorima proizvodnje i sopstvenom radu, uticaj na proizvodnu delatnost posredstvom svoje partije i sindikata itd.).

23) S o n k l e, jedne strane, radnička klasa bila je nosilac celokupnog društveno-političkog života, sa dominantnim uticajem u predstavničkim izvršnim organima političke vlasti. A s druge strane, radnik nije mogao, svojom voljom napustiti preduzeće u kojem je zasnovao radni odnos, a ako to učini bez saglasnosti uprave preduzeća mogao je biti zatvoren i kažnjen (Uredba o zasnivanju i prestanku preduzeća i radnji iz 1948. godine). Ipak je i tad vlast uprave nad radnikom bila ograničena političkim uticajem radnika, ne samo posredstvom političke vlasti, već i neposredno u preduzeću.

izvodnje.²⁴) On nema sebi sličnog prethodnika u dotadašnjoj organizaciji društvenog rada, u njoj ne nalazi ni bazu niti odgovarajuće transmisije za svoje delovanje. Nije ponikao u njoj, već nasuprot njoj, da bi nju porekao i zamenio. Zato je radnički savet najpre »strano telo« u zatečenoj organizaciji društvenog rada (u kojoj su obnovljene mnoge crte organizacije najamnog rada), na neki način u disharmoniji ili sukobu sa drugim njenim elementima i stranama.²⁵) Ali budući na toj strani nov i u konfliktu sa svim što je postojalo, ima radnički savet na drugoj strani svoju predistoriju, svoje izvore i korenje. Njegovo je poreklo u političkoj ujedinjenosti i revolucionarnoj delatnosti radnika, to je podloga i jamstvo njegove moći i uticaja. Može da se ušanči u organizaciju društvenog rada samo ako se osloni na političku aktivnost radnika i afirmiše kao efikasan organ te aktivnosti. Ali to je samo jedna komponenta njegove situacije. Ne prestajući da bude vid političke aktivnosti radnika, radnički savet je već i nešto drugo: organ koji odlučuje o proizvodnji, o njenim materijalnim i društvenim procesima. Zato radnički savet mora, s jedne strane, da crpi svoju snagu iz političke ujedinjenosti i revolucionarne aktivnosti radnika, da ostvaruje svoje delovanje uz primarni oslonac na ujedinjene radnike i njihovu političku organizaciju; a s druge strane, da se uključi u postojeće mehanizme upravljanja materijalnim i društvenim procesima proizvodnje, da pojedine poluge tog mehanizma za sebe osvaja i sebi prilagođava, da se nametne tom mehanizmu i postane njegov sastavni deo i motor da bi ga mogao pokretati i u kretanju svojim impulsima menjati.

Ako bi bilo koja od te dve strane aktivnosti bila narušena, radnički savet bi bio nemoćan da ostvari svoju funkciju; odstranile bi ga i izolovale, ili nadjačale i asimilirale one društvene snage koje su imanentne zatečenoj organizaciji društvenog rada i proizvodnim odnosima koji još nisu radikalno izmenjeni. Ako bi se radnički savet skopčao sa postojećom organizacijom društvenog rada, uključio u tokove upravljanja, postao faktor proizvodnje, ali po cenu povlačenja iz političke aktivnosti radnika, mogao bi lako da postane obična karika u toj organizaciji, bez moći da je menja. A u drugom slučaju, ako bi radnički savet delovao kao organ političke aktivnosti radnika, ali ne bi dosegao

24) U društvenoj celini, politička vlast zadržava glavne funkcije upravljanja celinom materijalnih procesa u društvu, određuje uslove privređivanja, raspodeljuje društveni proizvod i uređuje društvenu reprodukciju, posredujući — u mnogim suštinskim pitanjima (proširena reprodukcija itd.) — između radnika i sredstava za proizvodnju. U tesnim okvirima samostalnosti preduzeća bile su vrlo ograničene mogućnosti za neposredno, društveno-ekonomsko, spajanje radnika sa sredstvima za proizvodnju i za njihovo neposredno odlučivanje o proizvodu. Iscrpna analiza makro i mikrosfere proizvodnih odnosa i uzajamnog uticaja te dve sfere u ranoj fazi radničkog samoupravljanja prelazi okvire ovog priloga. Empirijska građa za takvu analizu može se naći u radovima o razvitku materijalne osnove radničkog samoupravljanja. (Naprimera, rad Instituta za društveno upravljanje RAZVOJ MATERIJALNE OSNOVE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA, Zagreb, 1962. god. i dr.).

25) O neprilagođenosti organizacije preduzeća radničkom samoupravljanju pisali smo više u radu DRUŠTVENO-POLITIČKI ASPEKT ORGANIZACIJE PREDUZEĆA (u časopisu »Naša stvarnost«, br. 6 iz 1958.) i u empirijsko istraživačkom radu UREĐENJE ODNOSA U PREDUZECU SAMOUPRAVNIM NORMAMA, izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd, 1961.

26) Na ovom i drugim mestima u ovom prilogu upotrebljavamo izraz društvena podela rada samo u smislu podela na umni i fizički rad, organizatorsku i izvršnu delatnost, kreativnu delatnost i radnikove snage kao »dresirane prirodne snage«, te na tim podelama zasnovanu parcelizaciju rada, lišenog atributa duhovne proizvodnje, organizatorske i stvaralačke komponente proizvodne delatnosti. U ovom prilogu ne možemo šire raspravljati o podeli rada i njenoj genezi i sudbini; o uticaju kapitalističke pripreme mašina na podelu rada; i o pripremi mašina, organizaciji rada i rasporedu radnih funkcija u sklopu radničkog samoupravljanja, — mada su ta pitanja bitna za jednu potpuniju analizu odnosa koje razmatramo. Polazimo od činjenice da je u našem društvu, usled relativne nerazvijenosti i brzog razvitka proizvodnih snaga i radničke klase, uporedo sa razvitkom radničkog samoupravljanja (i u protivnosti s njim) donekle reprodukovana društvena podela rada svojstvena najamnog radu; da se radnik na jednoj strani približava neposrednom upravljaču a na drugoj strani ostaje izvršilac delimične radne funkcije, i da je usled toga ograničen razvitak njegovih sposobnosti, i njegove delatnosti i odnosa u koje stupa kao upravljač.

učešće u stvarnom toku upravljanja proizvodnjom, ostajući uglavnom u sferi izražavanja težnji i interesa radnika, — i dalje bi se točak upravljanja materijalnim procesima okretao bez njegovog odlučujućeg uticaja, obnavljajući više ili manje iste društvene odnose koje je i ranije proizvodio. U tom slučaju bi se vremenom, u jalovim naletima, iscrplo dosta energije politički aktivnog radnika, i radnički savet bi kao njegov organ za neko vreme malaksavao.

Mnoge realne komponente društvenih odnosa u preduzeću vuku radnički savet ka jednoj ili drugoj ograničenosti. U tome se izražava protivrečan položaj organa preko kojeg radnička klasa menja svoj društveni položaj, ali koji je upravo tim položajem u svojoj delatnosti bitno ograničen.

Radnički savet nije u stanju da neposredno vrši celokupno upravljanje društvenim radom u preduzeću. Pre svega zato, što nosilac te funkcije treba da poseduje upravljačka znanja i veštine, koje su društvenom podelom rada u klasnom društvu otrgnute od rada. Upravljanje predpostavlja tehnička, ekonomska, finansijska, komercijalna, administrativna, pravna i druga znanja i veštine. Članovi radničkog saveta su vršili i za vreme svog mandata vrše društveno podeljivi, pretežno fizički rad, kojim su rastavljeni od naučne osnove one delatnosti kojom treba da upravljaju.²⁶⁾ A zatim, celokupno upravljanje zahteva, budući da je rad ostao društveno podeljen i da se upravljanje njime osamostaljuje, stalnu profesionalnu delatnost, složenu i razgranatu. A radnički savet je sastavljen od radnika ograničenih radnim vremenom u kojem vrše delimičnu radnu funkciju.

Radnički savet nema ni nameru da preuzme celokupno upravljanje, već da izdejstvuje prenošenje te funkcije na radnike koje predstavlja. Ali to nije moguće ostvariti u kraćem razdoblju. Radnici su i dalje društvenom podelom rada, raspodelom proizvoda i uslova proizvodnje, donekle rastavljeni među sobom i od sredstava za proizvodnju i proizvoda. Da bi neposredno preuzeli celokupno upravljanje, da bi se kao upravljači ujedinili u samodelatnosti, potrebna je korenita izmena organizacije rada, sredstava i drugih uslova rada, samog rada i radnika. U međuvremenu ostaje neophodno da njihovim radom upravljaju od njih različiti organi, ali na takav način, da upravljanje postepeno pripremi uslove za sopstvenu dezalijenaciju. Radnički savet treba da izdejstvuje pripremanje i pokretanje tog procesa, a upravo zato potrebno je najviše upravljačkih znanja i veštine, koje ne poseduje i intenzivne upravljačke delatnosti, koje nije u stanju da vrši.

Nema drugog izbora sem da radnički savet podeli celokupno upravljanje sa drugim organima koji se ne podudaraju sa radnicima, koji su od njih donekle odvojeni,²⁷⁾ i da se na iste organe osloni u vršenju svog dela upravljačke funkcije. To su organi tehnno-ekonomske i opšte uprave u preduzeću, organizatori i rukovodioci rada i agenti naučno-tehničke osnove proizvodne delatnosti. Kao što je rečeno, u tim organima je državno upravljanje nakon preuzimanja političke vlasti od strane radničke klase bilo prisiljeno da obnovi neke crte organizacije najamnog rada, i da uz njihovo sudelovanje vrši neposrednu vlast nad radnikom u sferi proizvodnih odnosa. Preuzimajući deo celokupnog upravljanja i vladanja, radnički savet potiskuje i menja na jednoj strani državno upravljanje i političku vlast, a na drugoj strani od radnika odvojene profesionalne upravljačke organe u preduzeću, ali još dugo će se ova dva

27) Odvojenost tih organa ispoljava se, pored ostalog, i u strukturi i nekim obeležjima pokretljivosti rukovodilačkog kadra u proizvodnji. Prema jednoj anketi iz 1962. godine koja je obuhvatila jugoslovenski uzorak industrijskih preduzeća, od 314 direktora njih 142 nikad ranije nije bilo na rukovodnim dužnostima u preduzećima, a većina ostalih je imala vrlo kratak staž na rukovodnim dužnostima. Od 281 organizatora proizvodnog procesa (tehnički direktori i sl.), 102 nije nikad vršilo nerukovodne dužnosti a 108 je bilo na tim dužnostima manje od 5 godina. 57% direktora preduzeća došlo je na tu dužnost sa druge direktorske dužnosti. (Anketa Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova u industriji, iz dokumentacije tog Centra u Zagrebu).

faktora ograničenosti radničkog saveta uzajamno uslovljavati.²⁸⁾ Dok se politička vlast postavlja između radničkog saveta i celokupnih društvenih uslova proizvodnje i posreduje u procesu raspodele društvenog proizvoda i društvene reprodukcije, u međusobnim ekonomskim odnosima preduzeća i njihovim odnosima sa teritorijalnim zajednicama; u preduzeću se profesionalni upravljači i agenti naučno-tehničke osnove proizvodnje postavljaju između radničkog saveta i društvenih uslova proizvodnje, posreduju između radnika u procesu rada i u njihovom odnosu prema sredstvima za proizvodnju i naučno-tehničkoj osnovi proizvodnje, i najzad, u smislu koji će dalje biti objašnjen, posreduju i između radničkog saveta i kolektiva radnika. Analogni organi su posredovali i između kapitaliste i radnika. Ali tada je njihova funkcija odgovarala prirodni odnosa između kapitala i rada, njihovom antagonizmu. Sada je radnički savet upućen da se tom vrstom organa posluži ne samo da bi ostvarivao i dalje nužno upravljanje radom i vlast nad radnikom, već i da bi izdejstvovao uslove za samodelatnost i ujedinjavanje radnika i prevladao protivrečnost između upravljanja i rada, iako su upravo ti organi proizvodnje ove protivrečnosti, oblik njenog ispoljavanja, i sami po sebi i svojim delovanjem utiču na njeno održavanje i obnavljanje.

I pored protivrečnosti u koje je od svog nastanka upleten, i svih ograničenosti koje ne može namah da skrši, radnički savet zauzima društveni položaj i preuzima funkcije koje omogućuju kvalitativan skok u ostvarivanju samooslobođenja radničke klase, bitno neposredniju i efikasniju upotrebu njene političke moći radi preobražaja proizvodnih odnosa. Ta mogućnost ispoljava se naročito u sadržini i karakteru upravljačke funkcije radničkog saveta.

Deo celokupne funkcije upravljanja koji radnički savet može da prisvoji u ranoj je fazi samoupravljanja imao izvesne sličnosti sa političkim odlučivanjem kojim se, na krupnom planu društvenih procesa, ostvaruje politička dominacija radničke klase, a koje je polazna osnova za delovanje njenih državnih organa. Ali kvalitativna razlika nastaje u tome, što se sad odlučivanje ne odnosi više samo na globalna društvena kretanja, već i na pojedinačne materijalne i društvene procese u ćelijama društvene proizvodnje. Usled toga, ispoljavanje klasnih težnji, interesa i ciljeva, i idejnog stava u kojem je sadržano objektivno saznanje klase o društvenim zakonitostima, sućeljava se sa konkretnim pojavama primarnih društvenih procesa. U takvom sućeljavanju, u dijalektičkom odnosu između spoznaje o posebnom i pojedinačnom; između saznanja o društvenim odnosima i o materijalnim procesima koji ih uslovljavaju, sve do saznanja o osnovnim pokretačkim snagama materijalnog razvitka, o oruđima rada i njihovoj primeni, o nauci i tehnologiji itd., — obogaćuje se objektivno saznanje klase. To saznanje postaje sve više delatno, sve bolje prigrotovljeno za praktično revolucionarno delovanje, za menjanje konkretnih materijalnih i društvenih procesa koji su saznati. Gramsci je duboko sagledao smisao takvog bogaćenja i konstituisanja klasne svesti, još na prvom koraku takvog procesa, u klicama radničkog samoupravljanja koje su bile sadržane u »pokretu radničkih komesara« i u fabričkim savetima u Severnoj Italiji: »... Radnička klasa uspeva da shvati i oceni proces razvitka kroz koji prolazi sredstvo rada, aparat za proizvodnju i razmenu. Mitinzi, diskusije za pripremu fabričkih saveta koristili su vaspitanju radničke klase više nego deset godina provedenih

28) Osnova te uzajamne uslovljenosti sastoji se u tome, što državno upravljanje celinom materijalnih procesa u društvu ograničava razvitak proizvodnih odnosa u preduzeću, a to usporava razvitak sposobnosti radnika kao upravljača da neposrednije sudeluje u upravljanju celinom materijalnih procesa u društvu. U društveno-političkoj sferi to se izražava, pored ostalog, i u odnosu između organa političke vlasti odnosno državne uprave, i »uprave« preduzeća, te društvenih grupa koje nastaju u vezi sa tim funkcijama. Profesionalni upravljački organi u preduzeću okrenuti su više ka organima političke vlasti nego ka radnicima; njihov društveni položaj zavisi više od prve nego od druge društvene snage. Oni se u mnogo čemu postavljaju između političke vlasti i radnika. S druge strane, njihova uloga u preduzeću ograničava uticaj radnika na celinu materijalnih procesa i na političku vlast.

u čitanju brošura i članaka čiji su autori vlasnici čarobnog štapića. Radnička klasa je samoj sebi prenela stvarna iskustva svojih pojedinih pripadnika i od njih stvorila kolektivnu baštinu; radnička klasa se vaspitala, komunistički, sopstvenim sredstvima, sopstvenim sistemima.²⁹

Zahvaljujući tome radnici su u stanju da posredstvom radničkog saveta daleko efikasnije utiču na društvene procese, nego što je mogla da postigne radnička klasa svojim opštim političkim odlukama i njihovom realizacijom posredstvom političke vlasti. Realizacija te mogućnosti zavisi od političke aktivnosti radnika, od sposobnosti radničke klase i svih njenih političkih organa da povežu praktično delovanje radničkog saveta sa celokupnom idejnom i političkom delatnošću radnika.

Posredovanje između političkih odluka koje radnici donose preko radničkog saveta, i konkretnih materijalnih i društvenih procesa u kojima te odluke treba da se realizuju, nema više onaj stepen autonomnosti, isključivosti, nužnosti za te procese samo po sebi, koji ima posredovanje političke vlasti. Organi koji stoje između radničkog saveta i društvenih uslova proizvodnje u preduzeću, i između radničkog saveta i radnika u procesu rada, mogu postati daleko manje samostalna sila, neuporedivo manje sami sebi dovoljni, sposobni da se namegnu. Postoji realna mogućnost da radnici, posredstvom radničkog saveta i neposredno, od političkih odluka napreduju ka direktnom regulisanju materijalnih i društvenih procesa, da ostvare premoć nad posrednicima i ograniče i potisnu posredovanje, i zamene ga neposrednim udruživanjem u proizvodnoj delatnosti i proizvodnim odnosima. Realizacija te mogućnosti zavisi od toga koliko će radnički savet, kao politički organ radnika, uz podršku celokupne njihove političke delatnosti, uspeti da svlada protivrečnosti u koje je upleten, da potisne faktore koji dejstvuju u prilog nadmoći drugih organa, da izbegnu stranputice na kojima se i sam može odvojiti od radnika i da spreči degeneraciju početnih oblika radničkog samoupravljanja. Kako je opasnost takve degeneracije u vezi naročito sa odnosima između radničkog saveta i organa sa kojima deli celokupno upravljanje i vlast u preduzeću, potrebno je bliže se upoznat sa karakteristikama tih organa i različitim stranama odnosa između njih i radničkog saveta.

3. Odnosi radničkog saveta sa tehno-ekonomskom i opštom upravom u preduzeću u ranoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja

Organi preko kojih radnički savet treba da ostvari upravljanje i sa kojim najpre deli funkciju upravljanja sastoje se iz delova organizacije najamnog rada koji su reprodukovani usled toga što u osnovi nisu prevaziđeni proizvodni odnosi koji su tu organizaciju proizveli. To su organi tehno-ekonomske i opšte uprave, i hijerarhijski svrstani rukovodioci proizvodnog i radnog procesa, na čijoj strani se koncentrišu elementi proizvodne delatnosti koji su rastavljeni od radne funkcije usled antagonizma rada i privatnog vlasništva (kapitala), a putem radničkog samoupravljanja tek treba da budu reintegrirani u samodelatnosti. Radi se o organizatorskoj i umnoj komponenti proizvodne delatnosti, koje otuđene od rada dobijaju karakter profesionalne upravljačke i drugih sa njom povezanih profesionalnih delatnosti, među kojima je naročito značajna delatnost primene tehničkih i tehnoloških, ekonomskih i drugih na naučnoj osnovi zasnovanih znanja u proizvodnji. Ove delatnosti, budući rastavljene od rada i njemu subordinirane, na poseban način se grupišu i strukturiraju u organizaciji proizvodnog i radnog tela, pa njihov položaj u organizaciji doprinosi i posebnom položaju društve-

29) A. Gramši, na istom mestu, str. 173.

nih grupa koje te delatnosti vrše. Radnički savet u početku nema mogućnosti da te delove organizacije menja, jer su uslovljeni odnosima, koje tek treba izmeniti. Najviše što može, to je da utiče na kadrovski sastav tih organa, kontroliše razlike između materijalnog položaja tih društvenih grupa u odnosu na radnike kako te razlike ne bi prekoračile meru uslovljenu samom podelom rada,³⁰⁾ da delovanje tih organa podredi svojim političko-ekonomskim i socijalno-političkim odlukama i da ga kontroliše i ispravlja sprečavajući ekscese koji su mogući usled objektivnog položaja tih organa. To je još sasvim nedovoljno da bi se u osnovi izmenila priroda tih organa, ali je to i teško dostižno, jer iz proizvodnih odnosa stalno izbijaju suprotne tendencije, koje bi da ove organe istrgnu ispod vlasti radničkog saveta, i da radnički savet pretvore u njihov privesak.

Organi »uprave«³¹⁾ u preduzeću sačinjavaju poseban sklop, u sebi zatvoren sistem, čije su funkcije pretežno objektivno opredeljene datim proizvodnim odnosima, pa izgledaju »prirodno« i neizmenljive. Tako povezani i snabdeveni funkcijama u kojima je usredsređen znatan deo vlasti nad uslovima rada i radnikom, teže da sačuvaju autonomiju u odnosu na radnički savet.

Hijerarhija rukovodilaca ostaje netaknuta, sa gotovo svim osnovnim obeležjima koje je stekla u organizaciji najamnog rada. Rukovodioci na nižim stepenima kooperacije rada podređeni su isključivo rukovodiocima na višim stepenima, samo njima odgovorni u vršenju svoje funkcije, a od njih u velikoj meri i lično zavisni. Rukovodioci na višim stepenima imenuju, po pravilu, sebi podređene niže rukovodioce, i vrše znatan, ako ne i pretežan, uticaj na određivanje njihovog ličnog materijalnog položaja, njihovog organizacionog statusa i njihove karijere. Hijerarhijska struktura obuhvata celokupno radno telo, proteže se i do radnika koji je kao pojedinac i dalje objekt upravljanja i vlasti, smešten na dno lestvice položaja i svojim aktivnostima i odnosima podložen piramidi vlasti koja se nad njim izdiže. Rukovodioci zadržavaju pretežan uticaj na odlučivanje o njegovom primanju i otpuštanju, o njegovom mestu u podeli rada; mere i ocenjuju njegov rad; vrše značajan uticaj na njegov lični materijalni položaj, na određivanje njegovog dohotka i napredovanje ka bolje plaćenom radu.³²⁾

30) Na bazi relativno nerazvijene društvene proizvodnje, proizvodnih snaga i odnosa, društvena podela rada direktno determiniše nejednako učešće ljudi u društvenom proizvodu. U raspodeli prema radu ispoljavaju se protivrečnosti podeljenog rada. Ukoliko je podela rada dublja, utoliko su ošedeženije razlike u materijalnom životu pojedinaca i društvenih grupa u društvu prelaznog perioda, koje ograničavaju razvitak samoupravljanja time što: a) stvaraju bitne nejednakosti u razviku sposobnosti pojedinaca; i b) otežavaju ujedinjavanje pojedinaca i društvenih grupa čiji se materijalni životi bitno razlikuju. Na te osnovne protivrečnosti, koje se prevladavaju tek dužim razvitkom samoupravljanja i njegove materijalne osnove, nadovezuju se razlike u materijalnom životu pojedinaca i društvenih grupa, koje nisu uslovljene njihovim nejednakim doprinosom u procesu stvaranja društvenog proizvoda, već nastaju usled jačeg uticaja pojedinih društvenih grupa i pojedinaca u pogledu raspodele društvenog proizvoda (»materijalne privilegije«). Mada još ne može da isključi osnovni izvor bitnih nejednakosti u materijalnom položaju ljudi, radnički savet najpre pokušava da postigne te dodatne uzroke. U daljem razviku radničko samoupravljanje počinje da deluje i protiv osnovne bitne nejednakosti.

31) U nedostatku boljeg izraza, upotrebljavamo termin »uprava u preduzeću« da označimo celokupnost organa koji posreduju radniku i radničkom savetu u procesu upravljanja i među njima u proizvodnoj delatnosti i odnosima. Tom pojmu ne pripisujemo precizan sadržaj u organizacionom smislu, a naglašavamo politički i sociološki smisao, pa bi ga često mogli zameniti i pojmom društvene grupe koja unutar pojedinačnog proizvodnog tela posreduje između radnika odnosno radničkog saveta i sredstava za proizvodnju, i zahvaljujući tome vrši više ili manje vlasti nad radnicima.

32) U formalno-pravnom pogledu, ove funkcije rukovodilaca ostaju koherentne do 1958. godine, a ograničene samo odlučivanjem radničkih saveta i državnih organa o tarifnim pravilnicima, te ulogom posebnih zaštitnih organa u slučaju otkaza radnog odnosa radniku. Posle 1958. godine, postepeno se formalno-pravno ograničavaju, mada do danas rukovodioci zadržavaju značajna pravna ovlašćenja i značajniji stvarni uticaj na odlučivanje o konkretnom položaju individualnog radnika. Za period od 1958. vid. empirijsku građu u članku V. Kostića ANKETA O RADU ARBITRAŽA ZA OTKAZE U NR SRBIJI (»Socijalna politika«; br. 4 iz 1957. godine).

Organi koji obezbeđuju i ostvaruju primenu tehničkih, ekonomskih, administrativnih i drugih znanja u procesu upravljanja (agenti naučno-tehničke osnove proizvodnje) srasli su sa hijerarhijom rukovodilaca. Njihova veza sa radničkim savetom ostvaruje se gotovo isključivo posredstvom te hijerarhije. Usled toga, onaj deo celokupne duhovne snage proizvodnje, koji je u tim organima koncentrisan, služi kao rezervoar moći rukovodilaca. S druge strane, mada formalno nemaju ovlašćenja upravljanja i vlasti, ti organi sudeluju u vršenju upravljanja i vlasti u odnosu na celokupne uslove proizvodnje, kao i pojedinačne uslove i položaj pojedinih radnika. Jednim delom, to je vršenje vlasti nad radnikom posredstvom upravljanja kombinacijom mašina, njihovim projektovanjem i raspoređivanjem, projektovanjem i regulisanjem tehnologije, planiranjem radova i njihovim raspoređivanjem na grupe mašina i grupe radnika, određivanjem radnih metoda, tehničkih normativa, merila za ekonomske rezultate itd. Drugim delom, to je sudelovanje u vršenju neposredne vlasti nad radnikom od strane ovlašćenih rukovodilaca, koji na njih prenose deo svojih ovlašćenja. Tako srasli sa hijerarhijom rukovodilaca, ovi organi su, svi zajedno i svaki pojedinačno, predpostavljeni radnicima. Podela rada među njima je i raspodela vlasti u odnosu na radnika, a kooperacija njihovog rada — koju ostvaruju posredstvom rukovodilaca, i neposredno — ujedno je i povezivanje različitih komponenti vlasti u odnosu na radnika.

Obnavljanje elemenata vlasti rukovodilaca, i svih organa tehno-ekonomske i opšte uprave u preduzeću, u odnosu na pojedinačnog radnika, imanentno je njihovoj ulozi posrednika između radnika i društvenih uslova proizvodnje. Sredstva za proizvodnju, uključujući i deo društvenog proizvoda za proširenu reprodukciju, udaljena su od pojedinačnog radnika, i javljaju se naspram njega kao sila koja nezavisno od njegovog neposrednog učešća u stvaranju društvenog proizvoda opredeljuje njegov materijalni položaj i odnose. Na upotrebu te sile radnik može tek posredno i nedovoljno efikasno da utiče. Društveni proizvod koji stvara raspodeljuje se delom iznad njegovog horizonta i sfere neposrednijeg uticaja, a drugim delom iza njegovih leđa (stihijne pojave na tržištu). Zato se interes radnika ograničava na individualno učešće u društvenom proizvodu. Njegov udeo u društvenom proizvodu preduzeća zavisi od mesta u podeli rada i od individualnog rezultata, a njegov uticaj na podelu rada i na određivanje merila za te rezultate vrlo je ograničen. Razvijanje i upotreba njegovih sopstvenih proizvodnih snaga (obrazovanje, podela rada) manje zavisi od njega a više od organa koji upravljaju sredstvima za proizvodnju i procenjuju kako će se najekonomičnije spojiti živi rad sa tim sredstvima. Ona društvena snaga koja će ga spojiti sa sredstvima za proizvodnju, odrediti njegovo mesto u organizaciji rada i njegovu zaradu, urediti njegove odnose sa drugim radnicima, uticati na razvijanje i upotrebu njegovih sopstvenih proizvodnih snaga, — sabire na taj način i značajne elemente vlasti nad njim. Politička moć radničkog saveta u odnosu na organe koji te funkcije neposredno vrše negira ali ne ukida takvu vlast. Radnički savet ograničava, usmerava, kontroliše, ispravlja itd. delovanje tih organa. Međutim, radnički savet i sam je u tome ograničen, jer organi koji posreduju između pojedinačnog radnika i društvenih uslova proizvodnje pojavice se na jedan drugi način i kao posrednici između radničkog saveta i tih istih uslova.

Posredovanje između radničkog saveta i društvenih uslova proizvodnje od strane rukovodilaca i tehno-ekonomske uprave u preduzeću ima više izvora i uslova, a ispoljava se evidentno ili skriveno. Kratka analiza te situacije koju dajemo u sledećim radovima, može samo delimično da prikaže i objasni taj složeni splet odnosa.³³⁾

33) Taj splet odnosa razmatran je u većem broju teorijskih i empirijskih radova u našoj literaturi. Pored već citiranih radova: R. SUPEK, DIREKTOR U SISTEMU RADNIČKOG SAMO-UPRAVLJANJA (rezultati jedne ankete), u časopisu »Sociologija« br. 1 iz 1960; I. Baričević PO-

Osnovni izvori i uslovi tih odnosa u vezi su sa upravljanjem materijalnim procesima u preduzeću. Ukoliko su uslovi proizvodnje više podružtvljeni, utoliko svaka odluka u proizvodnji zahteva sabiranje više informacija o različitim uticajnim faktorima, selekciju i obradu tih informacija pomoću savršenijih metoda i tehnika, i optimalizaciju odluke pomoću egzaktnijih metoda. Radnički savet ne raspolaže neposredno izvorima informacija, metodama i tehnikama za njihovu obradu, znanjima potrebnim za njihovu selekciju, uopštavanje, tumačenje, formiranje elemenata odluke, njihovu optimalizaciju, — veći deo tog procesa odvija se bez njegovog učešća.³⁴) Rukovodioci i tehno-ekonomska i opšta uprava u celini posreduju radničkom savetu sve ove elemente u procesu odlučivanja.

Što su materijalni procesi složeniji to je i izvršavanje opštih odluka, tj. odluka o njihovoj celini, više raščlanjeno, sastavljeno od lanaca posebnih i pojedinačnih odluka o delovima celine. Svaka karika tog lanca obuhvata širi ili uži pojas upravljanja u kojem se još jednom obnavlja proces odlučivanja. Ako predpostavimo da je opštih odlukama, i pored navedenih ograničenja, verno izražena politika koju je formirao ili bar prihvatio radnički savet, sudbina te politike, efikasnost opšte odluke i autoritet njenog nosioca zavisi od toga da li je u lancu posebnih i pojedinačnih odluka obezbeđeno njeno izvršenje, a to se može osigurati odgovarajućom analizom i kontrolom. Celokupan tok izvršavanja odluka radničkog saveta u domenu je rukovodilaca i tehno-ekonomske i opšte uprave. A zatim, još jednom, pretežan deo ako ne i celokupan tok analiziranja i kontrole izvršavanja odluke u domenu je istih organa. Radnički savet ne raspolaže izvorima informacija, metodama i tehnikom analize i kontrole, ne raspolaže ni potrebnim vremenom, nema ni svoje posebne organe za tu svrhu niti je njegova delatnost tako organizovana da bi to sam ostvario. Upućen je da vrši kontrolu posredstvom onih istih organa koje treba da kontroliše.³⁵)

Ova situacija dobija naročito izrazite crte u pogledu spoljnih odnosa preduzeća. Podružtvljavanje uslova proizvodnje ogleda se u sve intenzivnijim, razgranatijim i složenijim odnosima u koje preduzeća stupaju među sobom, na tržištu ili mimo tržišta, kao i u odnosima preduzeća sa državnim i drugim društvenim organima i organizacijama. U tim odnosima ispoljavaju se mnogostrane društvene protivrečnosti. Spoljne relacije zahtevaju usredsređenu i kontinuiranu upravljačku delatnost, razvijene komunikacije, tehnička, ekonomska i administrativna znanja, sabiranje i obradu mase informacija, nagomilana iskustva i ustaljene lične veze. Na toj strani dospeva funkcija radničkog saveta najčešće samo do najopštijih smernica poslovne politike, sa naglašenom ulogom tehno-ekonomske uprave i rukovodilaca u formiranju te politike. Dalje od toga, drugi lanac pojedinačnih odluka pripada tim organima. U datim uslo-

JAVE I UZROCI BIROKRATIZMA U RADU ORGANA UPRAVLJANJA PRIVREDNIM ORGANIZACIJAMA («Naša stvarnost» br. 11-12, iz 1963.); J. Đuretić BIROKRATIZAM U USLOVIMA RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA («Gedišta», broj 6-7, iz 1962.); R. Petković DIREKTOR U SISTEMU RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA («Naša stvarnost» br. 2 iz 1959.); S. Bosnić SISTEM ULOGA I ORGANA U RADNIČKOM SAMOUPRAVLJANJU («Sociologija», br. 2 iz 1960.); Z. Vidaković PRAVNI I DRUŠTVENI POLOŽAJ DIREKTORA PREDUZEĆA («Pregled», br. 1 iz 1958.) i dr.

34) Čini nam se da dosadašnja istraživanja o informisanosti radnika kao upravljača nisu mogla dovoljno da razotkriju ulogu informacija u procesu stvaranja odluka i u realizaciji samoupravljanja uopšte. Faktički monopol nad informacijama na strani profesionalnih upravljača jedan je od glavnih pojava oblika protivrečnosti između podeljenog rada i osamostaljenog upravljanja.

35) Karakteristično je da se u toku više godina, naročito posle Prvog kongresa radničkih saveta, mnogo govorilo i pisalo o potrebi da radnički savet ostvari kontrolu celokupnog rada i poslovanja u preduzeću, i to preko organa koji su nezavisni od uprave u preduzeću. Postoji o tome mnoštvo napisa, preporuka državnih organa, društvenih i stručnih organizacija itd. Empirijska istraživanja su pokazala da je od toga vrlo malo ostvareno. Vid. naš rad UREĐIVANJE ODNOSA U PREDUZEĆU... naročito tab. 29 i 47.

vima spoljni odnosi preduzeća se mnogo manje nego unutrašnji odnosi mogu regulisati opštim odlukama radničkog saveta. Ukoliko su preduzeća više rastavljena među sobom, a povezana samo tržištem i posredovanjem državnih organa, utoliko su jače izražene protivrečnosti među preduzećima; materijalni procesi u društvenoj celini izazivaju nesigurnost u međusobnim odnosima, nestalnost poslovne politike, nemogućnost da se ovlada spoljnim uslovima i pouzdano regulišu spoljni odnosi. Otud nastaje masa jednostranih akcija i protiv-akcija, iznenadnih odluka, hazardnih pokušaja, poslovnih »manevara«, zakulisnih veza, hitnih »prestrojavanja«, otvorenih i skrivenih intervencija kod državnih organa itd. itd. Usled toga prisiljen je radnički savet da organima koji održavaju spoljne veze ostavi široko manevarsko područje, znatnu samostalnost u odlučivanju.³⁶⁾ Ukoliko su spoljašnje protivrečnosti više izražene, utoliko je samostalnija i nadmoćnija uloga onih organa koji su u stanju da manevrišu u spletu tih protivrečnosti. Takva uloga reflektuje se i na sve unutrašnje odnose u preduzeću.

Ograničeni uticaj radničkog saveta u oblasti upravljanja materijalnim procesima u preduzeću, i povodom odnosa u koje preduzeće stupa u društvu, reperkutuje se i u sferi uređivanja proizvodnih odnosa u preduzeću. Budući da je pojedinačni radnik još udaljen od sredstava za proizvodnju i proizvoda, proizvodni odnosi u preduzeću uređuju se uz njegovo veoma ograničeno sudelovanje. Zato je na radničkom savetu da — supstituirajući neposredno sudelovanje radnika koje još nije u stanju da izdejstvuje — ustanovi pravila, kriterijume, merila za uređivanje konkretnih proizvodnih odnosa, kako bi u te odnose utisnuo socijalističke elemente, a stesnio područje na kojem se može ispoljavati vlast »uprave« nad radnikom. Na kakve prepreke nailazi radnički savet? 1) odnosi među ljudima mogu se uređivati samo u vezi sa njihovim odnosima prema stvarima, materijalnim procesima. Ukoliko je radnički savet ograničen u upravljanju tim procesima, utoliko je otežano njegovo odlučivanje o proizvodnim odnosima, jer utvrđivanje i primene opštih normi o tim odnosima obuhvata odluke o materijalnim procesima i njihovo regulisanje. 2) Radnički savet nije u stanju da sopstvenom delatnošću formira instrumente za uređivanje proizvodnih odnosa. Upućen je na posredovanje drugih organa da bi se ustanovile, proverile i primenile tehničke norme; organizaciona pravila; tipologija radnih mesta, obrazovnih zahteva i kadrovskih profila; administrativni klišeji; uzanse za unutrašnje poslovanje; standardi proizvoda i usluga; mnogobrojna merila za količinu i efekte rada, — čitav golemi tehnički instrumentarij koji služi i za uređivanje odnosa među ljudima ili samo za to. Da bi stesnio vlast tehno-ekonomske uprave i organizatora nad radnicima, radnički savet mora i u tom pogledu da se posluži njihovim uslugama, njihovim poznavanjem metoda i tehnika, njihovim posredovanjem u realizaciji opštih normi, pa time u drugom vidu opet obnavlja pretpostavke i elemente njihove vlasti.

Posredovanje »uprave« u procesu uređivanja proizvodnih odnosa u preduzeću dolazi utoliko više do izražaja ukoliko se jače ispoljavaju protivrečnosti između društvenih grupa u preduzeću, kao i protivrečnosti između pojedinačnih odnosa grupnih interesa radnika, i interesa koje ostvaruju organi upravljanja. Društvena podela rada, velike razlike u zaradama koje su njom uslovljene, različiti uslovi rada, nemogućnost da se ravnomerno zadovolje elementarne potrebe svih radnika, razlike između radnika koji obezbeđuju

³⁶⁾ Emperijska istraživanja pružaju o tome brojne indikatore. Tako, od 500 anketiranih rukovodilaca i društvenih funkcionera iz 70 industrijskih preduzeća, 1959—1960. godine, samo 38,6% ispitanika smatralo je da je ostvarena rukovodeća uloga organa radničkog samoupravljanja u pogledu poslovnog udruživanja i udruživanja sredstava. (»UREĐIVANJE ODNOSA U PREDUZEĆU« tab. 33). Nerazvijenost uloga organa radničkog samoupravljanja u oblasti poslovne politike pokazala je i anketa Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova u industriji iz Zagreba (1962. godine).

sredstva za život samo radom u preduzeću i onih koji privređuju i izvan preduzeća, u poljoprivredi ili na drugi način, i mnogi drugi uzroci, izazivaju splet protivrečnosti između umnih i fizičkih radnika, između radnika različitih kvalifikacija, različitog materijalnog položaja, itd. Budući da se pojedinačni radnici i grupe radnika ne javljaju kao neposredni nosioci upravljačkih funkcija u proizvodnoj delatnosti i proizvodnim odnosima, radnički savet ima veoma ograničene mogućnosti da se radi razrešavanja tih protivrečnosti obrati neposredno radnicima, da izdejstvuje takva razrešenja putem njihovog neposrednog međusobnog odnosa i neposrednog sudelovanja u odlučivanju. A kako se te protivrečnosti ispoljavaju neprekidno, u svim vidovima života preduzeća i u mnogobrojnim oblicima, i otud uređivanje suprotstavljenih interesa zahteva kontinuiranu i intenzivnu delatnost, prisiljen je da postupa na sledeće načine. 1) Utvrđuje opšta merila i kriterijume za uređivanje odnosa između nosilaca protivrečnih interesa, sa svim implikacijama koje su napred navedene. 2) Veliki dio neposrednog rešavanja o suprotstavljenim interesima prepušta arbitraži tehno-ekonomskih organa i rukovodilaca, koja se graniči sa ispoljavanjem njihove osamostaljene vlasti. 3) Nastupa kao neposredni arbitar u naročito oštrim i značajnim konfliktima, a u takvim situacijama često nije u mogućnosti da pridobije dovoljnu podršku radnika.

Na taj način se posredovanje između radnika s jedne, a radničkog saveta s druge strane i društvenih uslova proizvodnje, reperkutuje i na odnose između radničkog saveta i radnika. Različite strane tog odnosa su predmet daljeg razmatranja.

4. Odnosi radničkog saveta s radnicima u sklopu društveno-političkih i proizvodnih odnosa u ranoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja

Radnički savet s kolektivom radnika u preduzeću, i s radnikom kao pojedincem, uspostavlja dvojaku vezu. Jedna je izvorna i neposredna, u kojoj se radnički savet javlja kao predstavnik politički ujedinjenih i organizovanih radnika. Kao izabran i smenjiv organ kolektiva radnika, radnički savet izražava njegove težnje, sledi njegove zahteve i usklađuje ih sa opštijim potrebama i ciljevima, prima i prenosi njihove impulse, obaveštava ga o proizvodnoj delatnosti, savetuje se s njim o tome i politički mu odgovara za to. Teško je i nabrojati sve kanale kojima se ta veza ostvaruje, formalno i još više neformalno. Ali ova veza radničkog saveta s kolektivom radnika nastala je i postoji izvan neposrednog procesa rada. To je u odnosu na proizvodno telo, na njegovu unutrašnju koheziju, na kooperaciju rada, na materijalne procese i društvene veze koje su tim procesima uslovljene, u izvesnom smislu i donekle spoljna veza. Kooperacija rada, jedinstvo društvenog tela u procesu proizvodnje, ne zasniva se — bar ne prvenstveno — na toj vezi. Ta veza je poreklom iz političke delatnosti radnika i ne ostvaruje se u samoj bazi, gde se društveni odnosi sučeljavaju sa materijalnim procesima, već u nekom gornjem sloju, koji je srodan političkoj sferi društvenih odnosa. U toj vezi pojedinačni radnik stoji naspram radničkog saveta još donekle kao »klasični pojedinac«, kao »prosečna individua«. Sa izvesnim ogradama, može se reći da je to pretežno politički odnos između radničkog saveta i kolektiva radnika³⁷).

Drugi je odnos radničkog saveta s radnikom u samom procesu rada i upravljanja radom, njegovim uslovima i proizvodom. Ali taj odnos je da-

37) Mada su odnosi samoupravljanja u ranoj fazi pretežno politički odnosi, oni postepeno obuhvataju i transformišu elemente proizvodnih odnosa.

Iako manje neposredan, U tom odnosu, između radničkog saveta i radnika interpoliraju se organi koji jednom i drugom posreduju prema društvenim uslovima proizvodnje. Proizvodni odnos između radničkog saveta i radnika opterećen je reliktima najamnog rada i najamnih odnosa. Ukoliko se organi koji posreduju jednom i drugom više osamostale od radničkog saveta, utoliko se jače izražava delimična rastavljenost radničkog saveta od radnika u sferi proizvodnih odnosa.

Delimična rastavljenost radničkog saveta od radnika u sferi proizvodnih odnosa ispoljava se u tome, što radnički savet ne odlučuje o celokupnom konkretnom radnikovom položaju, već o tome odlučuju organi koji su među njima postavljeni. Ali to je samo površinski izraz ove rastavljenosti. Dublji je smisao u tome, što radnički savet odlučuje, odnosno sudeluje u odlučivanju, o reprodukciji svih onih uslova koji rastavljaju radnika od uslova proizvodnje, od drugog radnika itd., pa time i o reprodukciji elemenata vlasti nad radnikom. Tu vlast delom, i više posredno, vrši radnički savet, a drugim delom prepušta da je drugi organi direktno vrše. Sudelujući u upravljanju društvenim radom, koje je još donekle otuđeno od radnika, radnički savet se — paradoksalno u odnosu na svoj glavni cilj — našao i sam u prinudnoj situaciji da donekle, a i uz sve ostalo, vrši neophodne funkcije na onom polju proizvodne i društvene delatnosti koji je — bar na nekim relacijama — suprotan radnikovom.

U analizi celine društvenih odnosa u ranoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja naročitu pažnju zaslužuje uzajamno dejstvo političkog odnosa radničkog saveta sa radnicima, i njihovog međusobnog proizvodnog odnosa.

Kao organ politički ujedinjenih radnika, organ klase, radnički savet ograničava i suzbija relikte najamnog rada i najamnih odnosa, koliko to omogućuju, s jedne strane, objektivni uslovi, a s druge strane, njegova, i svih društvenih snaga koje predstavlja i koje ga podržavaju, svest o mogućnostima, ciljevima i sredstvima društvenog razvitka i delatna revolucionarna sposobnost. Radnički savet pokreće razvitak materijalnih proizvodnih snaga i njihove naučno-tehničke osnove; poboljšava uslove rad i života radnika; obezbeđuje bolju tehničku opremljenost rada, obrazovanje radnika, razvijanje i potpunije ispoljavanje njihovih sposobnosti, i postepeno smanjivanje razlika između umnog i fizičkog rada; unapređuje raspodelu prema radu, suzbija materijalne privilegije, i stara se o ravnomernijem zadovoljavanju osnovnih potreba svih radnika; podržava radnikovu inicijativu u proizvodnji i sve druge zamatke proizvodne samodelatnosti; uređuje svoje i radnikove odnose sa organima koji su među njima interpolirani, neutrališe njihovu vlast nad radnikom, zaštićuje radnika od ekscesa koji su mogući pri datim odnosima itd. Svojevrsna mu je upravo takva delatnost, usmerena ka stvaranju materijalnih i socijalnih pretpostavki za potpunije oslobođenje rada. Ostvarujući te zadatke radnički savet nužno sve dublje prodire u proizvodnu delatnost, osvaja sve više elemenata proizvodne funkcije i postaje sposobniji da neposrednije i efikasnije uređuje proizvodne odnose. Ako se ispolje ta bitna svojstva delatnosti radničkog saveta — a to najviše zavisi od njegovog političkog odnosa sa radnicima — njegova funkcija u proizvodnoj delatnosti i proizvodnim odnosima biće okrenuta protiv zaostavštine otuđenog rada i protiv sopstvene otuđenosti od radnika. Pa i kada se radnički savet u vršenju te funkcije neizbežno javi kao upravljač i nosilac vlasti naspram radnika, i tada će — uopšte uzev — naići na podršku politički ujedinjenih radnika, koji sve delove njegove delatnosti prihvataju i podupiru kao integralnu funkciju koju taj organ u njihovo ime i za njih vrši. Pozitivna realizacija političkog odnosa radničkog saveta s kolektivom radnika negira one strane proizvodnih odnosa koje ih rastavljaju, u velikoj meri potire otuđenost

radničkog saveta od radnika koja bi inače proizašla iz objektivnog položaja jednog i drugog u društvenoj proizvodnji.

Proizvodni odnosi radničkog saveta i radnika vrše međutim, povratni uticaj na njihov politički odnos. Dokle god postoji to dvojestvo prisutna je i mogućnost da se usled ispoljavanja protivrečnosti u njihovim proizvodnim odnosima radnički savet udalji od radnika i u političkom odnosu, da se poremeti poverenje i podrška, zataje odnosi predstavljanja i političke odgovornosti³⁸). Ova mogućnost će se ostvariti ako kolektiv radnika nije u stanju da prati, da razume i prihvati odluke kojima se radnički savet postavlja naspram njega kao upravljač i vršilac vlasti. Dalje, ako radnički savet donosi odluke kojima zanemaruje interese radnika. I najzad, ako radnički savet donekle izgubi samostalnu ulogu u upravljanju, ako se podredi organima koji posreduju između njega i društvenih uslova proizvodnje, ako se ti organi otmu kao samostalna sila i svojim delovanjem zaoštavaju protivrečnosti između rada i upravljanja u koje je radnički savet neposredno upleten.

Udaljavanje radničkog saveta od radnika, i njegovo podređivanje »upravi« preduzeća, povezano je sa degenerativnim pojavama u pogledu delatnosti i odnosa radničkog saveta, njegovog sastava, materijalnog i društvenog položaja njegovih članova, kao i njihovog individualnog stava u vršenju izborne funkcije i drugih manifestacija njihove društvene svesti. Predstavnici radnika koji sačinjavaju radnički savet nisu imuni prema reliktima najamnog rada. Dok vrše izbornu funkciju zadržavaju i dalje kao pojedinci, takav položaj u procesu rada i proizvodnim odnosima, u kojem se donekle obnavlja otuđenje rada, podvlaštenost i zavisnost. Usled te protivrečnosti — ukoliko se njenom dejstvu ne bi oduprla politička ujedinjenost i aktivnost radnika, njihova društvena svest, može da nastane lanac degenerativnih pojava koje doprinose udaljavanju radničkog saveta od radnika i prate takvo udaljavanje.

Prvu kariku u tom lancu čini nesloboda članova radničkog saveta u vršenju izborne funkcije u kojoj se reprodukuje njihova nesloboda kao individualnih radnika. Članovi radničkog saveta potčinjeni su podeli rada; njihov položaj u procesu rada (pristup društvenim uslovima proizvodnje, radno mesto, uslovi rada) u velikoj meri zavisi od odluka rukovodilaca i celokupne »uprave« preduzeća. Tim organima su i neposredno podređeni u procesu rada; njihovo individualno učešće u društvenom proizvodu i svi materijalni uslovi njihovog života i rada rezultanta su datih proizvodnih odnosa. Trajanje izborne funkcije vremenski je ograničeno, a interes radnika da sačuva i obezbedi svoj položaj u procesu rada daleko prelazi te granice. Jednom rečju: da budu protagonisti oslobođenja rada pozvani su ljudi koji

38) U anketi Instituta za društveno upravljanje iz Sarajeva, u 8 većih industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini, 1961. godine, od 1669 radnika 34% (a 27,2% od ukupnog broja anketiranih ne kvalifikovanih radnika) dalo je pozitivnu opštu ocenu rada radničkog saveta; 32,8% između pozitivne i negativne ocene; 8,9% izrazilo negativnu ocenu, a 22,2% izjavilo je da ne poznaje rad radničkog saveta (to je bio i odgovor 37,4% ne kvalifikovanih radnika). Samo 31,3% radnika izjavilo je da radnički savet održava dobre komunikacije sa kolektivom REZULTATI ANKETE O FUNKCIONISANJU RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA U NEKIM PRIVREDNIM ORGANIZACIJAMA U NR BiH, Sarajevo, 1962, str. 71). U jednoj drugoj anketi koja je ostvarena u istoj republici, ali u znatno većem broju preduzeća i sa više ispitanika, 37,4% radnika potvrdilo je da pre konačnog odlučivanja o važnijim pitanjima radnički savet konsultuje članove kolektiva, dok je 52,5% izjavilo da to ponekad čini, a 5% da nikako ne čini. Na pitanje da li se primedbama i predlozima radnika poklanja dovoljno pažnje potvrđan odgovor dalo je 41,7%, delimično potvrđan 43,9, a određen 3% radnika. (Bilten republičkog vijeća Saveza sindikata za BiH, br. 7 iz 1963. str. 174—175). U anketi Instituta društvenih nauka, 42% od 2002 člana radničkog saveta iz 63 preduzeća odgovorilo je da su mišljenja i predlozi radnika imali znatan uticaj na sadržinu pravilnika i drugih odluka koje je radnički savet donosio u 1960. godini, 45,9% smatralo je da su radnici samo ponekad uticali, a 6% da nisu imali uticaja. U istoj anketi, 13,3% članova radničkog saveta izjavilo je da nijednom nisu podneli izveštaj kolektivu, u toku godine koja je prethodila anketi (1960—61 godine) (V. Hadžistević ODNOSI PROIZVODNJE I RASPODELE . . . str. 133—135 i 159).

i sami kao radnici nisu potpuno slobodni. Kao predstavnici radnika, ti ljudi treba da se — koncentracijom društvene svesti, zbijenošću i političkom vezom sa kolektivom radnika i radničkom klasom — suprotstave neslobodi svih radnika i svojoj sopstvenoj. Ako se to ne ostvari dovoljno, njihova lična nesloboda kao radnika pretvoriće se u neslobodu radničkog saveta i u predominaciju organa preko kojih bi radnik trebalo da upravlja proizvodnim telom i sam sobom³⁹).

Iz relativne neslobode članova radničkog saveta proizlazi i tendencija da predstavnici radnika prisvoje ili da im se pribave materijalne i društvene privilegije. Članovi radničkog saveta mogu doći u iskušenje da opšte ciljeve oslobođenja rada, koji se ne mogu brzo i lako dostići, zamene nekim lakše ostvarivim posebnim ili pojedinačnim ciljem: da se ova ili ona grupa radnika, ovaj ili onaj pojedinac donekle »iščupa« iz lošijeg položaja u takvim odnosima, da ga zameni povoljnijim (da položaj radnika zameni položajem rukovodioca, slabije radno mesto boljim, radno mesto u proizvodnji radnim mestom u »upravi«, da ostvari veću zaradu, da pre drugih dobije stan ili stipendiju za školovanje itd.)⁴⁰). Te su težnje moguće sa strane članova radničkog saveta. Još je važnije da u istom pravcu mogu biti usmerene i težnje društvenih grupa u »upravi« preduzeća. Da bi dobro saradivali sa radničkim savetom i uspešno izvršili funkciju koja im je poverena; da bi radnički savet pridobili za politiku koju smatraju pravilnom; da bi radnički savet vezali za sebe i učvrstili svoj položaj te proširili uticaj preko radničkog saveta; ili čak — da bi umrtvili otpor radničkog saveta i radnika i zadobili prevlast, koju će koristiti — po svom uverenju — u »opštem interesu«, ili će je, najzad, svesno koristiti i za svoje lične ciljeve, — eto širokog dijapazona motiva koje pojedinci i društvene grupe u »upravi« preduzeća mogu imati da — koristeći deo vlasti kojim raspolažu — članovima radničkog saveta pribave materijalne i društvene privilegije, ili da tome potpomognu⁴¹). To je težnja da se jedan deo članova radničkog saveta, i to najuticajniji, prevede na društveni i materijalni položaj srođniji položaju društvenih grupa u »upravi« preduzeća, da se protivrečnosti između radničkog saveta i »uprave«, između interesa radnika koje predstavljaju radnički savet i posebnih interesa društvenih grupa u »upravi«, reše na bazi infiltracije interesa, shvatanja i uticaja ovih drugih. Postiže se »harmonija« u upravljanju preduzećem, ali po cenu koju nije potrebno bliže objašnjavati. Približavajući se materijalnom

39) O tome posredno saznajemo iz odgovora 2060 radnika u anketi Visoke škole političkih nauka i Instituta društvenih nauka, 1961 godine, na pitanje: »Ako ne iznosiš ili retko iznosiš predloge na sastanku kolektiva ekonomske jedinice, koji je uzrok tome?« — 45% radnika izjavilo je da ne želi da kritikuje rukovodioca da ne bi nastupile lične nezgode, a 49,1% smatralo je da od toga nema koristi, jer se odlučuje kako drugi hoće. Isti ispitanik mogao je dati oba odgovora. (TENDENCIJE I PRAKSA NEPOSREDNOG UPRAVLJANJA ... str. 252).

40) U datim uslovima karakteristična je pojava da radnici žele da obavljaju službeničke poslove i da se prekvalifikuju za službenička zanimanja. Anкета Instituta za društveno upravljanje iz Sarajeva pokazuje da na službeničkim poslovima radi 10,3% visokokvalifikovanih radnika, a želi da radi još 11,6%; na takvim poslovima radi 1,7% kvalifikovanih radnika, a želi da radi još 29,8%; radi 0,9% priučenih radnika, a želi da radi još 37,2%; radi 0,8% nekvalifik. radnika, a želi da radi još 44,1%! (REZULTATI ANKETE O FUNKCIONISANJU RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA ... str. 79).

41) Anкета o kretanju članova radnih kolektiva u radničkim savetima u opštini Varaždin, za period 1950—1960. godine, pokazala je da — bar na tom području — pojava napredovanja članova radničkog saveta na rukovodnoj lestvici nema šire razmere. Na rukovodnom položaju napredovalo je svega 1,6% radnika koji su za to vreme 2 puta birani u radnički savet; 2,6% onih koji su birani 3 puta; 6,9% biranih 4 puta itd. sve do 66,7% biranih 7 puta. Međutim, napredovalo je srazmerno najviše onih koji su birani za predsednike radničkih saveta. Ista anкета je pokazala da izbor u organe samoupravljanja osetnije utiče na porast kvalifikacija samo u slučaju predsednika radničkih saveta. (J. Brekić i I. Perić DESETGODISNJE KRETANJE U ORGANIMA RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA, izdanje Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova u privredi, Zagreb, 1961, str. 59—62).

i društvenom položaju grupa u »upravi« preduzeća, članovi radničkog saveta ne stižu, po pravilu, nezavisniji položaj, već obratno tome.

U položaju i delatnosti članova radničkog saveta zapažamo još jedan javni oblik protivrečnosti svojstvenih podeljenom radu. Kao političko predstavništvo radnika i organ proizvodne delatnosti, radnički savet treba da bude sastavljen od ljudi sposobnih da izraze interese i težnje radnika, da sjedine i usklade pojedinačne, grupne i opšte interese i ciljeve, da spoznaju mogućnosti i sredstva za ostvarivanje utvrđenih ciljeva i da ih efikasno realizuju. Izbor se vrši između ljudi čije su sposobnosti jednostrano i nejednako razvijene, interesi donekle različiti, a svest o mogućnosti i neophodnosti ujedinjavanja i usklađivanja interesa i ciljeva nejednako zastupljena. Razvijenije upravljačke dispozicije imaju pojedinci koji vrše složeniji rad i sudeluju u koordinaciji rada, jer u svojoj osnovnoj, radnoj delatnosti stižu izvesne organizatorske sposobnosti i širi spoznajni horizont. Iz reda radnika koji vrše takvu radnu delatnost proizlazi i većina radnika sa formiranim idejno-političkim pogledima i razvijenijom društveno-političkom aktivnošću. U radnički savet bira se najviše visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, a među njima su naročito jako zastupljeni i najuticajniji oni koji sudeluju u organizovanju rada (predradnici, poslovođe, rukovodioci radionica)⁴². Ako bi radnički savet bio sastavljen pretežno od radnika koji vrše jednostavniji rad, sa nižim obrazovanjem i manje značajnim položajem u procesu rada, bila bi jače izražena opasnost da se »uprava« osamostali i da njena moć prevagne. Ta opasnost bila bi potencirana i okolnošću da su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, kao tipičan produkt i bitan sastojak organizacije najamnog rada, najmanje slobodni kao radnici, što se u prosečnom slučaju vidno ispoljava prilikom vršenja izbornih funkcija⁴³. I još: njihov položaj često je takav da njihovi pojedinačni interesi, više nego pojedinačni interesi drugih radnika, divergiraju od interesa koje ostvaruju organi preduzeća. Moguće je da pod njihovim jačim uticajem radnički savet zanemari objektivne potrebe društvene proizvodnje, a to bi moglo da izazove i pomeranje vlasti u preduzeću prema drugim organima koji su u stanju da te potrebe akceptiraju.

Ali evo i naličja »kvalifikovanijeg« sastava radničkog saveta. Nepovoljnu stranu ima i formiranje tog upravljačkog tela pretežno iz rada radnika koji su u okviru podelje rada domašili bolje parcele, a posebno i onih koji sudeluju u organizovanju rada. Već su zakoračili po stepenicama hijerarhije, pa po njenim propozicijama streme da stignu što dalje. Izbor u radnički savet — rečeno je već — može pružiti priliku za to. U podeljenom radu stekli su ovi

42) Pored redovnih statističkih ispitivanja socijalne i profesionalne strukture članova radničkih saveta, o tome ima podataka i u rezultatima drugih empirijskih istraživanja. U već citiranoj anketi Instituta za društveno upravljanje iz Sarajeva, utvrđeno je da između anketiranih radnika iz 14 industrijskih preduzeća nijednom nije bilo birano u radnički savet, upravni odbor ili njihove komisije, — 90,9% nekvalifikovanih, 85,4% priučeni, 71,7% kvalifikovanih i 43,9% visokokvalifikovanih radnika. Među onima koji su bili birani 5 i više puta bilo je 70,5% visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. (REZULTATI ANKETE O FUNKCIONISANJU RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA... str. 53—51). U anketi Instituta društvenih nauka o socijalnoj strukturi i pokretljivosti radničke klase Jugoslavije, utvrđeno je da ne želi da bude birano u radnički savet li upravni odbor 30,9% visokokvalifikovanih radnika, isto toliko kvalifikovanih radnika, 39,4% polukvalifikovanih radnika i 41,4% nekvalifikovanih radnika. (SOCIJALNA STRUKTURA I POKRETLJIVOST RADNIČKE KLAZE JUGOSLAVIJE, tom I, izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd 1963, str. 477—480).

43) Anketa Instituta društvenih nauka pokazala je da se 26,4% radnika ne bori ni na jedan način protiv negativnih pojava na nivou preduzeća. Visokokvalifikovani radnici se 13,4% ne bore protiv negativnih pojava u preduzeću, kvalifikovani 22,2%, polukvalifikovani 27,7% a nekvalifikovani 37,2%. Za nekvalifikovane radnike karakteristično je da se, više nego drugi, suprotstavljaju negativnim pojavama samo putem intervencije kod administrativno-tehničkog rukovodstva, a ne u organima samoupravljanja, na javnim skupovima i sl. (D. Drašković KVALIFIKACIONA STRUKTURA KAO FAKTOR INTEGRACIJE RADNIČKE KLAZE JUGOSLAVIJE, u SOCIJALNA STRUKTURA I POKRETLJIVOST RADNIČKE KLAZE JUGOSLAVIJE, tom I, str. 482—484).

radnici povoljniji položaj, sa izgledom da zauzmu još povoljniji, pa se otud može formirati njihov poseban interes da se trajno sačuva takva podela rada, sa obeležjima koja potiču iz organizacije najamnog rada. Takav interes može donekle opredeljavati njihov stav kad se odlučuje o raspodeli uslova proizvodnje i proizvoda, o organizaciji i tehničkom opremanju rada, o obrazovanju radnika i raspoređivanju radnih funkcija. Tako se protivrečnost podeljenog rada prelama i kroz socijalnu strukturu radničkog saveta i splet njegovih odnosa sa drugim organima, i sa kolektivom radnika, bacajući čitav spektar opasnosti raznih boja i nijansi za političke i proizvodne odnose u krilu radničkog samoupravljanja.

Spomenute degenerativne pojave, a među njima naročito kumulacija izbornih društvenih funkcija sa hijerarhijskim položajima, ograničavaju pokretljivost radnika kako u domenu društveno-političkih funkcija tako i u oblasti radnih funkcija. U prvoj sferi može doći do usporenog i ograničenog smenjivanja radnika u radničkom savetu i drugim organima koji predstavljaju politički ujedinjene radnike⁴⁴); a u drugoj sferi do tendencije da se konzervira podela rada i sputa razvitak i ispoljavanje sposobnosti radnika⁴⁵). Gde političko predstavništvo radnika srasta sa organima koji sačinjavaju preostale delove organizacije za upravljanje najamnim radom, tako nastala društvena grupa može formirati poseban interes da trajnije sačuva postojeće odnose i svoj integritet, a time i svoju dvostruku nadmoć nad radnikom, koja se iz proizvodnih odnosa infiltrirala i u sferu političkih odnosa. Koristeći se takvom koncentracijom moći ova društvena grupa može težiti da uvek ponovo osigura takav sastav radničkog saveta i celokupnog političkog predstavništva radnika koji neće dovesti u pitanje njenu moć.

Politička delatnost radničke klase, u preduzeću i u celokupnom društvu — a naročito idejno-politička delatnost avangardne organizacije klase — onemogućuje trajnije postojanje degenerativnih pojava. Takve pojave — kao

44) O problemu funkcionalne pokretljivosti u organima radničkog samoupravljanja vid. rezultate anketa: M. Poček FUNKCIONALNA MOBILNOST U ORGANIMA RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA (»Ekonomske preglede«, Zagreb, br. 10 iz 1960, str. 723—738) i J. Brekić, I. Perić DESETOGODISNJE KRETANJE U ORGANIMA RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA — anketa u opštini Varaždin — izdanje Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova, Zagreb, 1961. Anketa J. Brekića i I. Perića pokazuje korelaciju između udela radnika viših kvalifikacija i rukovodilačkog kadra u sastavu radničkih saveta, i funkcionalne imobilnosti u radničkim savetima. Od 1950. do 1958—59. godine 3.660 funkcija u radničkim savetima vršilo je 2.244 lica (stupanj mobilnosti — 61,1%), 974 funkcije u pravnim odborima 659 lica (—67,7%), 860 funkcija u komisijama 454 lica (—52,8%), 233 funkcije u organima u koje preduzeća biraju svoje predstavnike 111 članova kolektiva tih preduzeća (47,6%). Među članovima kolektiva koji su više puta birani naglašeno je veće učešće kvalifikovanih, i naročito visokokvalifikovanih radnika. Među upravljačima izabranim prvi put visokokvalifikovani učestvuju sa 12,5%, a među onima koji su birani šest puta — 36,4%. Ista anketa pokazuje da, ukoliko je više rukovodilaca birano u radnički savet i upravni odbor, utoliko se proizvođači sporije smenjuju u organima radničkog samoupravljanja. Među članovima radničkih saveta koji su birani samo jedanput svaki deseti je rukovodilac, s povećanjem stupnja reizbornosti njihovo učešće se povećava i dostiže 2/3 među proizvođačima koji su sedam puta birani u organe samoupravljanja. Treba napomenuti da su ova empirijska istraživanja ograničena na funkcionalnu pokretljivost u organima radničkog samoupravljanja, a stvarne odnose bi mogla da pokažu samo istraživanja pokretljivosti u oblasti svih upravljačkih i društveno-političkih funkcija.

45) Nedostaju empirijska istraživanja o uticaju strukture upravljačkih i svih društveno-političkih organa na profesionalnu strukturu i pokretljivost radnika. U anketi Instituta društvenih nauka o socijalnoj strukturi i pokretljivosti radničke klase Jugoslavije, objektivni uzorak obuhvatio je 28,91% polukvalifikovanih i 29,47% nekvalifikovanih radnika (prema stvarnoj stručnosti), odnosno 22,60% radnika na polukvalifikovanim i 22,66% radnika na nekvalifikovanim poslovima. Među polukvalifikovanim radnicima bilo je 55,41% starijih od 30 godina, odnosno 25,19% starijih od 40 godina; 68,4% malo je preko 6 godina radnog staža, a 31,9% preko 12 godina radnog staža. Među nekvalifikovanim radnicima bilo je 40,46% starijih od 30 godina a 13,49% starijih od 45 godina; 45% imalo je radni staž preko 6 godina. To pokazuje da se znatan deo radnika trajno vezuje za nekvalifikovane odnosno polukvalifikovane radove. (Slobodan Bosnić PROFESIONALNA STRUKTURA I PROFESIONALNA POKRETLJIVOST, u SOCIJALNA STRUKTURA I POKRETLJIVOST RADNIČKE KLASSE, str. 113—436).

tendencije a ne i stabilizovane strukture — mogle su i mogu samo privremeno i mestimično zadržati ili donekle unazaditi tok samooslobođenja radnika. U obliku radničkog samoupravljanja, a pod zaštitom i uz podršku opšte političke moći radničke klase, delatnost samooslobođenja radnika neprekidno napreduje u razmerama celokupnog jugoslovenskog društva. Odnos između radničkog saveta i drugih organa i oblika delatnosti klase pokazuje da je radniku za njegovo potpuno oslobođenje i dalje potrebno političko posredovanje klase i složenog sistema njenih političkih organa koji se uzajamno dopunjuju i sadejstvuju, uzajamno ograničavaju kao nosioci političke moći i uzajamno ispravljaju u toku realizacije klasnih ciljeva, predvođeni jedinstvenom idejno-političkom avangardom koja doprinosi objektivnom saznanju klase i svih njenih organa o tim ciljevima i sredstvima za njihovo ostvarenje. Bez toga radnik i radnički savet ne mogu da premoste postojeći jaz između svoje društveno-političke uloge i svog položaja u društvenom procesu rada i proizvodnim odnosima. U ranoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja — kao što smo pokušali donekle da prikažemo — radnik i radnička klasa su preko radničkog saveta zadobili i političkim delovanjem branili i odbranili »mostobran« na drugoj obali, u sferi proizvodnje i proizvodnih odnosa, ali tamo još nisu mogli radikalno da zahvate u osnovnu strukturu proizvodnih odnosa i da bitno izmene prirodu osnovne radnikove delatnosti. Magistralni rezultat te faze razvitka jeste organizaciono konstituisanje i političko afirmisanje radničkih organa koji su u stanju da u daljem razvitku korenito izmene organizaciju društvenog rada i zatru najamni rad. Ti organi su se uvrežili u organizaciju rada, i iznutra započeli njeno korenito menjanje, preneli i pretvorili revolucionarnu delatnost radničke klase u neposrednu organizatorsku delatnost u cilju stvaranja materijalne osnove, socijalnih oblika i kulturnih uslova za potpuno oslobođenje rada, potvrđujući Lenjinovu misao da je »organizatorska uloga proletarijata njegova glavna uloga«⁴⁶⁾.

To je polazna tačka daljih razvojnih tendencija u savremenoj, višoj fazi razvitka radničkog samoupravljanja. Jedno od glavnih obeležja tih razvojnih tendencija jeste prerastanje radničkog samoupravljanja iz političke institucije u kompleksan proizvodni i društveni odnos, postepeno formiranje osnovne strukture proizvodnih odnosa na bazi i u sklopu radničkog samoupravljanja.

5. Tendencija prerastanja radničkog samoupravljanja iz političke institucije u kompleksan proizvodni i društveni odnos

Iscrpnije razmatranje tih tendencija prelazi okvire ovog priloga. Ograničavamo se na nekoliko opštih stavova o smeru daljeg prevladavanja protivrečnosti koje smo uočili u ranoj fazi radničkog samoupravljanja.

Osnovna pretpostavka za dalji razvitak radničkog samoupravljanja bilo je i jeste neposrednije spajanje radnika sa sredstvima za proizvodnju i društvenim proizvodom. Na bazi naraslih društvenih proizvodnih snaga i afirmisane političke moći organa radničkog samoupravljanja, ova se pretpostavka postepeno realizuje u razmerama celokupnog društva radikalnim promenama u načinu raspodele društvenog proizvoda (dohodak) i upravljanja procesom društvene reprodukcije (preduzeće kao nosilac proširene reprodukcije). S tim u vezi je i postepeno ograničavanje posredničke uloge političke vlasti u upravljanju celinom materijalnih procesa u društvu, dalje menjanje karaktera te vlasti u smislu njenog približavanja radničkom i društvenom samoupravljanju, razvijanje neposrednih veza među organima samo-

46) V. I. Lenjin, Celokupna dela na ruskom, tom XXXI, str. 27.

upravljanja u toku upravljanja društvenom proizvodnjom, i potiskivanje stihijnosti u robno-novčanim odnosima među proizvođačima. Tako nastaju (još nisu stabilizovani) opšti uslovi za potpunije spajanje radnika sa sredstvima za proizvodnju i proizvodom u ćelijama društvene proizvodnje, dakle — za dalje eliminisanje relikata najamnog rada i najamnih odnosa oko kojih se pleću glavne protivrečnosti radničkog samoupravljanja. Ti uslovi stvaraju mogućnost za dalji razvitak proizvodnih odnosa u preduzećima, koja se realizuje neposrednim delovanjem radnika i njihovih organa. Ranije formirani proizvodni odnosi ne iščekavaju brzo, jer opšti uslovi za menjanje proizvodnih odnosa nisu potpuno razvijeni, a društvene grupe koje su na ranijim odnosima zasnovale povoljniji materijalni i društveni položaj i uticaj u upravljanju i vlasti donekle deluju kao konzervativni faktor. Zato su u samom procesu menjanja proizvodnih odnosa u punoj snazi javljaju protivrečnosti iznikle iz prethodnih odnosa, i ostaje u važnosti sve što je rečeno o radničkom savetu kao političkom organu radničke klase za menjanje tih odnosa i o njegovoj vezi s drugim organima klase.

Težište radikalnog menjanja proizvodnih odnosa prelazi na radnika kao pojedinca, i sastoji se u zasnivanju celine njegovih odnosa u društvenoj proizvodnji na neposrednom samoupravljanju. Takvo samoupravljanje konstituiše se najpre u osnovnim radnim jedinicama, gde radnici neposredno odlučuju o unapređenju proizvodnih snaga i delatnosti, direktno utiču na upravljanje sredstvima za proizvodnju i na njihovu reprodukciju, ostvaruju učešće u društvenom proizvodu prema tome koliko su radnom i upravljačkom delatnošću (dakle, neposrednom organizatorskom i stvaralačkom delatnošću u sklopu samoupravljanja) doprineli društvenom proizvodu i razvitku proizvodnih snaga, i neposredno uređuju znatan deo međusobnih odnosa u procesu rada i u raspodeli proizvoda⁴⁷). U odnosima pojedinca kao neposrednog upravljača materijalnim procesima, i člana zajednice koja neposredno odlučuje o međusobnim odnosima asocijanata, dat je elementarni, ćelijski vid samoupravljanja kao proizvodnog odnosa. U tome je bitna mogućnost razvitka proizvodne samodelatnosti i neposredne udruženosti ljudi u proizvodnji, tj. potpunog ukidanja najamnog rada i najamnih odnosa. Svi drugi oblici proizvodnih odnosa kao samoupravljanja ponavljaju i razvijaju sadržinu i strukturu te elementarne jedinice proizvodnih odnosa, tj. proširuju samodelatnost i udruženost radnika upravljača na šire celine proizvodne delatnosti i šire zajednice.

Tendencija da se proizvodni odnosi takvog kvaliteta prošire vidi se u načinu na koji se u preduzećima sa relativno razvijenim elementarnim oblicima neposrednog samoupravljanja uređuje celina proizvodnje, raspodele i reprodukcije kao neposredni društveno-ekonomski odnos između osnovnih radnih jedinica i uz njihovo neposredno sudevanje u odlučivanju o svim materijalnim i društvenim faktorima tog od-

47) Pojava neposrednog samoupravljanja u osnovnim radnim jedinicama prikazana je, na bazi prvih empirijskih podataka, u radovima: V. Hadžistević i dr. TENDENCIJE I PRAKSA NEPOSREDNOG UPRAVLJANJA RADNIKA U EKONOMSKIM JEDINICAMA (anketa u 11 industrijskih preduzeća, 1961. godine), izdanje Instituta društvenih nauka i Visoke škole političkih nauka, Beograd, 1963, J. Zupanov i I. Marjanović EKONOMSKE JEDINICE KAO SOCIJALNE GRUPE, izdanje Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova, Zagreb, 1960, Z. Vidaković SAMOUPRAVLJANJE U DRUŠTVENO EKONOMSKIM CELIJAMA PREDUZEĆA, izdanje Saveznog centra za obrazovanje rukovodnih kadrova, Zagreb, 1961; J. Sinadinovski STAVOVI I ODNOSI NEPOSREDNIH PROIZVOĐAČA U PROCESU FORMIRANJA RADNIH ZAJEDNICA (u časopisu »Sociologija«, br. 3—4, iz 1962); Z. Vidaković ANKETA O RAZVOJU DRUŠTVENIH ODNOSA U USLOVIMA SAMOUPRAVLJANJA U EKONOMSKIM JEDINICAMA, izdanje Fabrike »Natron« iz Maglaja, 1960; FORMIRANJE I FUNKCIONISANJE RADNIH (EKONOMSKIH) JEDINICA U PRIVREDNIM ORGANIZACIJAMA BOSNE I HERCEGOVINE (»Biltene« Republičkog veća Saveza sindikata BiH, br. 7 iz 1963.) i dr.

nosa⁴⁸). Radnički savet — ukoliko to ranije nije postigao — mora da obezbedi rešavanje svih tehničko-tehnoloških, organizacionih, ekonomskih upravljanja, bilo u osnovnoj radnoj jedinici, bilo putem neposrednih veza u samoupravljanju među njima, ili putem svog neposrednog odnosa sa njima u procesu odlučivanja. Organi radničkog samoupravljanja obuhvataju celinu upravljanja materijalnim procesima; samoupravljanje postaje prevashodno proizvodna delatnost; a radnički savet stupa sa drugim subjektima samoupravljanja u preduzeću (i ti subjekti među sobom) u neposredni proizvodni odnos. Samoupravljanje postaje sadržina i oblik celine proizvodnih odnosa u preduzeću.

Istorodna tendencija javlja se i u procesu udruživanja preduzeća (formiranje zajednica proizvodnih jedinica koje ne gube attribute samoupravljanja), kao i u celokupnom procesu integracije proizvodnih snaga i materijalnih procesa u društvu putem neposrednih veza između nosilaca samoupravljanja.

Tendenciju da se proizvodni odnosi ostvare kao samoupravljanje, u osnovi neposredno samoupravljanje, prati i tendencija da se radikalno promeni društveni položaj organa u preduzeću koji su posredovali u proizvodnoj delatnosti i proizvodnim odnosima (»uprave«). A to se manifestuje, pored ostalog, kao: 1) neposredno odlučivanje radničkih organa u svim bitnim elementima materijalnih procesa; 2) odlučivanje radnih zajednica i njihovih predstavničkih organa o celokupnom konkretnom položaju individualnog radnika u procesu rada i u ekonomskim odnosima; 3) postavljanje tehničkih službi, ekonomskih i administrativnih biroa i sličnih jedinica u preduzeću u društveno-ekonomski položaj osnovnih radnih jedinica, koje stupaju u neposredne odnose sa drugim radnim zajednicama i radničkim organima u procesu samoupravljanja; 4) razlaganje birokratske organizacione strukture »uprave«, izbornost i smenjivost svih rukovodilaca od strane radnih zajednica i predstavničkih radničkih organa, zasnivanje neposrednih veza odgovornosti i saradnje između organizatora radnog procesa i radne zajednice⁴⁹). Ove pojave — mada su još samo tendencija da se izmene stari, duboko ukorenjeni odnosi, shvaćanja i načini delatnosti — utiču u smislu korenite izmene odnosa između radničkog saveta odnosno drugih subjekata samoupravljanja, i organa odnosno društvenih grupa koje su sačinjavale »upravu« preduzeća.

Proizvodni odnosi postepeno dobijaju formu i sadržinu samoupravljanja, pri čemu često forma prethodi sadržini⁵⁰).

48) Ova tendencija izražava se naročito u karakteru plana preduzeća kao osnovnog instrumenta za uređivanje odnosa u proizvodnji i raspodeli između radnih jedinica u preduzeću. Plan nastaje u svakoj od osnovnih radnih jedinica, i putem neposrednih komunikacija među njima, dogovaranja i usaglašavanja. Radnički savet usmerava celokupno planiranje i odlučuje o elementima plana za koje nije postignuta saglasnost. Takav karakter dobijaju i odluke o raspodeli dohotka, o prostoj i proširenoj reprodukciji i dr. Na bazi takvih odluka ostvaruje se neposredna povezanost, uzajamna kontrola i odgovornost radnika zajednice u osnovnim radnim jedinicama u samom procesu rada. — Ova tendencija naročito je izražena prilikom donošenja statuta preduzeća 1964—65. godine, u preduzećima sa razvijenim oblicima neposrednog samoupravljanja. (Vid. STATUTI PREDUZEĆA U TEORIJI I PRAKSI, dokumenti simpozija Visoke privredne škole, Zagreb, 1964.).

49) U anketi Instituta društvenih nauka i Visoke škole političkih nauka u 11 industrijskih preduzeća, 1961. godine, 729% radnika iznelo je mišljenje da rukovodioca ekonomske jedinice treba da bira i smenjuje kolektiv ekonomske jedinice, samostalno (42,4%) ili uz saglasnost radničkog saveta (30,5%). U istoj anketi, 30% radnika smatralo je da raspoređivanje radnika treba da vrši kolektiv ekonomske jedinice, 32,5% da tu funkciju treba da vrši odbor tog kolektiva, a 27,6% da tu funkciju vrši rukovodilac, 31,7% ispitanika smatralo je da je autoritet rukovodilaca povećan, a 33,3% da je autoritet rukovodilaca ostao isti od kada kolektiv ekonomske jedinice učestvuje u upravljanju. (TENDENCIJE I PRAKSA NEPOSREDNOG UPRAVLJANJA... str. 105—127).

50) U već citiranoj anketi u 11 industrijskih preduzeća sa formalno zasnovanim neposrednim samoupravljanjem, 1961. godine, potvrdilo se da je stepen realizacije društveno-ekonomske i političke sadržine neposrednog samoupravljanja mali, a proces ostvarivanja te sadržine spor

Za to vreme relikti najamnog rada i najamnih odnosa drže, i verovatno će drugo držati, poslednja ali i najtvrdra uporišta. Oni se vezuju za relativnu nerazvijenost proizvodnih snaga i ograničenost materijalnog života radnika, i naročito za ograničeni razvitak sposobnosti radnika i društvenu podelu rada koja obnavlja razlike i protivrečnosti među društvenim grupama u proizvodnji. Uprkos zasnivanja proizvodnih odnosa kao samoupravljanja ti relikti obnavljaju — često u novim oblicima — mnoge protivrečnosti koje smo posmatrali u ranoj fazi razvika samoupravljanja. Usled toga u sklopu radničkog samoupravljanja ostaju i političke institucije, politička delatnost i politički odnosi sve dok se ne zatru ostaci najamnog rada i svi relikti klasnog društva. U političkoj komponenti radničkog samoupravljanja izražava se, ukoliko je i dok je nužno, suprotstavljanje udruženih radnika upravljača svim tendencijama da se donekle obnavlja otuđenje sredstava za proizvodnju i proizvoda od njih, i njihovo delovanje u cilju potpunog eliminisanja izvora tih tendencija. Ali ostaje, takođe, i odlučivanje o protivrečnim interesima društvenih grupa u proizvodnji, odnosno protivrečnim interesima pojedinaca i zajednice, ukoliko se te protivrečnosti ne mogu potpuno prevladati putem neposredne udruženosti i samodelatnosti pojedinaca i zajednice, te i dalje zahtevaju povremeno ispoljavanje vlasti predstavničkih i izvršnih organa radničkog samoupravljanja radi uređivanja proizvodne delatnosti i proizvodnih odnosa.

Preostala politička komponenta radničkog samoupravljanja dobija, pod uticajem samoupravljanja kao proizvodnog odnosa, nova obeležja i kvaliteta, koji tu komponentu sve više približavaju i »utapaju« u samoupravljanje kao kompleksan proizvodni i društveni odnos slobodno udruženih proizvođača. To se može posmatrati na primeru odnosa radničkog saveta sa radnicima. Stupajući sa radnikom pojedincem i elementarnom radnom zajednicom (osnovnom radnom jedinicom) u neposredni proizvodni odnos, sudelujući sa njima u neposrednom organizovanju njihove proizvodne samodelatnosti i u toku uređivanja ekonomskih i svih društvenih odnosa neposredno među udruženim ljudima, radnički savet dolazi — i u svojoj funkciji političkog organa — u bitno izmenjenu situaciju. Direktno i u svakom pogledu povezan je sa radnicima koji su organizovani kao neposredni upravljači tako da je njegova politička moć daleko jača kad treba da je ispolji radi suzbijanja tendencija suprotnih odnosima samoupravljanja. Njegovu političku vezu s radnicima ne slabi više, ili daleko manje slabi, međusoban odnos u proizvodnoj sferi. Organizovani kao neposredni upravljači, radnici postaju i snažniji subjekti neposredne političke delatnosti. Otud degenerativne pojave u domenu radničkog saveta — ukoliko su još moguće — nailaze na neposredniju i efikasniju reakciju organizovanih radnika upravljača. Stvaraju se realni uslovi za brže i potpunije smenjivanje radnika u vršenju izbornih funkcija. Kad radnički savet istupa kao vršilac vlasti radi uređivanja odnosa između nosilaca protivrečnih interesa, ili radi primene sankcije prema narušiocima društvenih normi udružene delatnosti, njegova delatnost te vrste može sve potpunije da se osloni na podršku udruženih radnika upravljača koja se zasniva na saznanju o zajedničkim interesima i etičkoj svesti o odnosima udruženih proizvođača. Takva podrška radničkom savetu u vršenju još nužne

i težak. Samo 39,5% radnika smatralo je da je samoupravljanje ostvareno u većoj meri, 28,03 da je ostvareno u manjoj meri, 4,7% da nije nikako ostvareno, a 27,8% nije formiralo mišljenje ili nije dalo odgovor. 41,4% radnika smatralo je da neposredno samoupravljanje nije dovoljno došlo do izražaja u raspodeli ličnih dohodaka, 47,2% da nije došlo do izražaja u pogledu raspodele stanova, itd. U pogledu smetnji za ostvarivanje neposrednog samoupravljanja, naročito je izražen odgovor da su data prava, ali nisu stvoreni uslovi za njihovu realizaciju (mišljenje 42,7% ispitanika). Samo 26,7% radnika odgovorilo je da često iznosi mišljenja i predloge na sastanku kolektiva ekonomske jedinice, dok 44,5% iznosi retko, a 24,1% ne iznosi predloge i mišljenje. (TENDENCIJE I PRAKSA NEPOSREDNOG UPRAVLJANJA ... str. 235—256).

vlasti nad ljudima evoluiru u pravcu neposredne samodelatnosti ljudi radi uređivanja međusobnih protivrečnosti i suzbijanja asocijalnih ponašanja. — Ove tendencije označavaju razvitak u pravcu iščezavanja političke komponente samoupravljanja, ukidanja političkog elementa u integralnoj samodelatnosti udruženih pojedinaca, pretvaranja političkih funkcija predstavničkih organa u opšte funkcije koje imaju isti karakter kao i sve druge funkcije koje udruženi pojedinci vrše u samodelatnosti. Kad će evolucija do toga dovesti zavisi od razvitka samoupravljanja kao proizvodnog odnosa i proizvodne samodelatnosti. U vezi sa tim potsetićemo se jedne Marksove beleške u konsektu Bakunjinove knjige o državnosti i anarhiji. Ismejavajući Bakunjinovo nerazumevanje političkih procesa u socijalizmu, Marks je zapisao: »Izbori — politička forma, čak i u najmanjoj ruskoj opštini ili zadrugi. Karakter izbora ne zavisi od tih naziva, već od ekonomskih osnova, od ekonomskih veza birača među sobom, i od momenta kad te funkcije prestanu da budu političke, 1) nema više vladajućih funkcija; 2) raspored opštih funkcija dobija radni karakter i ne povlači za sobom nikakvu vladavinu; 3) izbori potpuno gube svoj sadašnji politički karakter.«⁵¹⁾

6. Kratki zaključci

1) Radničko samoupravljanje nastaje kao politička institucija i društveno-politički odnos u razvitku revolucionarne delatnosti radničke klase, razvija se i ostvaruje obuhvatajući celinu proizvodnih odnosa u društvu.

Radnički saveti su, najpre, politički organi radničke klase za radikalno menjanje proizvodnih odnosa, da bi se u toku prerastanja samoupravljanja u integralni proizvodni i društveni odnos slobodno udruženih ljudi razvili u jedan od oblika njihove jedinstvene samodelatnosti.

2) U toku dužeg perioda radničko samoupravljanje u našem društvu nije u stanju da potpuno eliminiše relikte najamnog rada i najamnih odnosa.

Ova temeljna protivrečnost u razvitku radničkog samoupravljanja je i glavna pokretačka snaga tog razvitka, jer se radnici ujedinjuju i organizuju kao politički subjekti i kao upravljači materijalnim procesima da bi potpuno iskorenili najamni rad.

3) Radnički saveti, kao i drugi organi revolucionarne delatnosti radničke klase, deluju u spletu društvenih protivrečnosti i sami imaju protivrečan položaj, naročito u vezi sa neophodnim političkim posredovanjem i vladanjem, i posredovanjem u upravljanju materijalnim procesima. Usled toga, moguće su prolazne degenerativne pojave, kao što je odvajanje radničkih saveta od radnika, i njihovo pretvaranje u politički privesak birokratskih grupa. Takve tendencije su moguće sve dok samoupravljanje ne postane sadržina ukupnih proizvodnih odnosa u društvu.

Dok se celina proizvodnih odnosa ne poistoveti sa samoupravljanjem, efikasnost organa samoupravljanja bitno zavisi od političke ujedinenosti i organizovanosti radničke klase, od idejne revolucionarne usmerenosti celokupne delatnosti radnika.

4) Polazeći od političke uloge radničkih saveta, radničko samoupravljanje se razvija u integralni proizvodni i društveni odnos kako u celijama društvene proizvodnje tako i u društvenoj celini.

51) Marks KONCEPT KNJIGE BAKUNJINA »DRŽAVNOST I ANARHIJA«, Celokupna dela Marksa i Engelsa, na ruskom, tom XVIII, Moskva, 1961, str. 616).

U ćelijama društvene proizvodnje, za taj razvitak je naročito značajna pojava neposrednog samoupravljanja u osnovnim radnim jedinicama, kao zametka samodelatnosti i neposredne udruženosti ljudi, i transformacija celokupne organizacije rada i upravljanja i celine proizvodnih odnosa na bazi neposrednog samoupravljanja.

Toj pojavi u ćelijama društvene proizvodnje odgovara — u globalnim društvenim procesima — organizovanje i regulisanje celine materijalnih procesa u društvu putem neposrednog povezivanja i udruživanja radnih zajednica.

5) Faktori koji ograničavaju radničko samoupravljanje unutar ćelija društvene proizvodnje uzajamno se uslovljavaju sa faktorima iz globalnih društvenih procesa koji ga sputavaju i na njega nepovoljno deluju.

Preostala razjedinjenost radnika u proizvodnim odnosima unutar preduzeća, rastavljenost radnika kao pojedinca i radničkih organa od sredstava za proizvodnju i proizvode, i od duhovne snage proizvodnje, i posredovanje proizvodnih veza i faktora proizvodnje radnicima uz prateće birokratske tendencije, — stoji u vezi sa razjedinjenošću radnih zajednica u celokupnoj društvenoj proizvodnji, sa stihijnošću materijalnih procesa u društvenoj celini, i posredovanjem političke vlasti u procesu društvene reprodukcije.

Neposrednije odlučivanje radnih zajednica o društvenom proizvodu i proširenoj reprodukciji pokazuje se kao najopštija i kapitalna pretpostavka za transformaciju celokupne strukture proizvodnih odnosa na bazi samoupravljanja.

6) Komunistička svest radničke klase, tj. svest o mogućnosti i nužnosti radikalne promene proizvodnih i svih društvenih odnosa, jeste bitni element radničkog samoupravljanja. Razvitak takvog saznanja u vezi sa direktnom praktičnom revolucionarnom delatnošću radnika, i formiranje društvene svesti individualnog radnika na bazi tog saznanja, jedan je od osnovnih aspekata radničkog samoupravljanja. Razvijenost komunističke svesti determiniše sposobnost radnika da se ujedine i organizuju u radničkom samoupravljanju, da suzbijaju degeneraciju svojih organa i savladaju protivrečnosti između samoupravljanja i manje razvijenih proizvodnih snaga i odnosa. Po rečima Marksa i Engelska — »...kako za masovnu izgradnju ove komunističke svesti tako i za ostvarenje samog cilja nužno je masovno menjanje ljudi, koje može samo u praktičnom kretanju, u revoluciji napredovati. Revolucija je nužna ne samo zato što se vladajuća klasa ne može oboriti na drugi način, već i zato što obarajuća klasa samo u revoluciji može doći do toga da sa sebe skine staru prljavštinu i da se osposobi za stvaranje osnove novog društva«⁵²). Razvitak radničkog samoupravljanja jeste bitan sastavni deo te revolucije.

52) Marks i Engels NEMAČKA IDEOLOGIJA, str. 76.